

יחידת לימוד במסגרת הערכה חלופית
בנושא השואה לחטיבה עליונה

חלקה של אלבניה בהצלת יהודים בשואה

חוברת למורה

ערכה

ד"ר אפרת קדם-טהר

צוות ההכנה:

תחקיר, כתיבה ועריכה:	אפרת קדם
עריכה לשונית:	מרים מילשטיין
עריכה ועיצוב גרפי:	חדוה קאזין

תודות:

לפרופ' יהודה באואר על הערותיו בעריכת יחידה זו
לד"ר בארדהיל סאנאג', שגריר אלבניה בישראל, על הליווי והתמיכה בפרוייקט
לפרופ' פרטיט זורבה, יו"ר קרן ידידות ישראל-אלבניה, על המידע המעודכן
לד"ר אורנה כץ-אתר על ההנחייה והתמיכה
לאירנה שטיינפלד, מנהלת מחלקת חסידי אומות עולם ביד ושם, על הקריאה וההערות

בשער | משפחה יהודית ומשפחת מציליה במקום המסתור בטיראנה

תוכן העניינים

מבוא	4
שיעור 1 – אלבניה – רקע כללי והמצב בשנים 1939-1944 (שיעור אחד)	7
חומר רקע למורה – שיעור 1	13
אלבניה – רקע כללי	13
אלבניה בשנים 1939-1944	14
יהודי אלבניה - סקירה היסטורית	14
שיעור 2 – הקנון והבסה (שיעור אחד)	21
חומר רקע למורה – שיעור 2	24
הקנון	24
בסה: מסורת של כבוד	26
דוגמא להצלת יהודים באלבניה: האחים חמיד וג'סל וסלי	27
שיעור 3 – סרט דוקומנטרי "אלבניה ארץ הנשרים" (שיעור אחד)	28
מידע למורה	29
שיעור 4 – הצלת יהודים באלבניה בשנים 1939-1944 (שיעור אחד)	30
חומר רקע למורה – שיעור 4	35
חסידי אומות העולם	35
דוגמאות לסיפורי הצלה של אלבנים	38
ההתנגדות היהודית	40
סיכום	41
נספח 1: המלצות למורה להערכת התלמידים	42
נספח 2: סקר שביעות רצון תלמיד מהיחידה	43

44	נספח 3: סקר שביעות רצון המורה מהיחידה
45	נספח 4: בסה – מסורת של כבוד, מתוך אתר יד ושם – סיפורים נוספים של חסידי אומות עולם מאלבניה
45	נורו חוג'ה
46	באסים ואיישה קאדיו
46	עלי שק'אר פאשקאי
47	אודות התערוכה
48	נספח 5: אלבום תמונות
	נספח 6: סרט דוקומנטרי "אלבניה ארץ הנשרים" 1993, (59 דקות). במאי: עמי דרוז, עבור הערוץ הראשון
54	(בדיסק המצורף)
54	נספח 7: הקלטת עדות הניצולים (בדיסק המצורף)
	נספח 8: רשימת היהודים באלבניה בסוף מלחה"ע השנייה מתוך הארכיון הלאומי של אלבניה (בדיסק
54	המצורף)
55	נספח 9: כתבות על ויולטה ורדרי (לשעבר קלונימוס)
57	נספח 10: מקורות וקריאה נוספת
57	להתקשרות והזמנת מפגשים:

מבוא

אלבניה הייתה ועודנה מדינה קטנה וענייה בבלקן ויוצאת דופן בהיותה מדינה אירופית יחידה בעלת רוב מוסלמי. במהלך מלחמת העולם השנייה נכבשה אלבניה בידי איטליה ללא קושי ניכר. לשלטון הפשיסטי באיטליה היה סדר יום שונה מזה של הגרמנים. רדיפת יהודים לא הייתה אחת ממטרותיו החשובות ביותר (אך היא בהחלט התקיימה והוצאה לפועל, במיוחד בשלבים המאוחרים של המלחמה). מצבם של כ-200 היהודים שחיו באלבניה באותה תקופה היה סביר. בעוד במדינות השכנות מקדוניה, יוון, קוסובו ומונטנגרו המצב היה שונה. לפיכך, אלבניה נהייתה יעד לבריחה ולמסתור עבור יהודי מדינות אלו ועבור יהודים ממדינות נוספות ממרכז אירופה.

השינוי חל עם קריסתה של איטליה הפשיסטית. מוסוליני הצליח להימלט לצפון המדינה והפך לשליט בובה בחסות הנאצים. בינתיים, הוורמאכט והס.ס. הנאציים פלשו לכל המדינות שהיו תחת שלטון איטלקי והכריזו עליהן מדינות תחת הכיבוש הגרמני הישיר, עם כל המשתמע מכך. שינוי זה הרע את מצבם של היהודים והביא בהמשך להשמדתן הכמעט מוחלט של קהילות יהודיות, כמו למשל קהילות מקדוניה ויוון. באלבניה המקרה היה אחר.

העם האלבני התגייס כולו להצלת היהודים. קוד ה"בסה" של האומה האלבנית – קוד הכבוד המסורתי של העם – עורר באלבנים את מחויבותם לשלומם של היהודים שחסו בצילם, כנדר שלא ניתן להפר בשום דרך.

אלבנים רבים בחרו להסתיר יהודים בבתייהם. ליהודים רבים מקרב המסתתרים הנפיקו תעודות זהות מזויפות עם שמות מוסלמיים. האלבנים דאגו להטמעתם באוכלוסייה המקומית בדרכים שונות, כמו למשל אספקה של בגדים מסורתיים. בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, רוב היהודים שחיו באלבניה היו פליטים ממדינות אחרות, ולא יהודים ממוצא אלבני.

אלבניה, המדינה בעלת הרוב המוסלמי שנשלטה במהלך מלחמת העולם השנייה תחת שלטון הישיר של מדינות הציר, היא המדינה היחידה שבה **גדל** מספר היהודים שחיו בשטחה בשנים אלו.

נשאלת השאלה: הכיצד למעט ההכרה של מוסד "יד ושם" ב-75 חסידי אומות עולם אלבניים (נכון ל-1 בינואר 2016) לא נלמדה סוגייה זו במערכת החינוך? אולי כי אלבניה אינה מוכרת כמו דנמרק, אולי כיוון שלאחר המלחמה הונהג במדינה שלטון דיקטטורי קומוניסטי אשר בודד אותה מן העולם (כולל ממדינות קומוניסטיות אחרות)?

יחידת לימוד זו תתאר את הסיבות והנסיבות שאפשרו לאלבניה להצליח במקום שבו נכשלו מדינות אירופיות נאורות אחרות. למעט מקרים בודדים, שיוסברו בהמשך, ניצלו רוב היהודים שמצאו מחסה באלבניה. הם מנו בתחילת המלחמה כ-200 איש (יהודים מקומיים) ואילו בסוף שנת 1944 הגיע מספרם ל-2,265 נפש.

יחידת לימוד זו נכתבה 70 שנה לאחר מלחמת העולם השנייה, ועניינה הבנת התגייסותו של עם שלם להצלת יהודים שחיו בקרבו, הבנת האחריות והמסירות הטוטלית שגילו למען הצלתם וחשיפת סיפורו.

מטרות:

התלמידים:

1. יבינו את מיקומה הגיאוגרפי של אלבניה והנסיבות שאיפשרו מעבר לשטחה בתקופת מלחמת העולם השנייה.
2. יכירו את מאפייני העם האלבני וייחודו.
3. יבחנו את דרכי ההצלה המגוונות שנקטו האלבנים להצלת יהודים והשלכותיהן על חיי היהודים בתקופת השואה.
4. יכירו את אופני השתלבות המשפחות היהודיות בקרב התושבים המצילים ואת הקשרים שנוצרו ביניהם.
5. יבינו את חוקי הקנון האלבני ומושג ה'בסה' והקשר שלהם למעשי ההצלה.

מסגרת היחידה: 4 שעות לימוד.

תכנים – פרקי לימוד:

שיעור 1: אלבניה – רקע כללי בשנים 1939-1944

שיעור 2: הקנון והבסה

שיעור 3: סרט דוקומנטרי "אלבניה – ארץ הנשרים".

שיעור 4: הצלת יהודים באלבניה בשנים 1939-1944

שיעור 1 – אלבניה – רקע כללי והמצב בשנים 1939-1944 (שיעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

כיצד אפשרו תושבי אלבניה הגנה וחיי שיגרה לפליטים היהודים?

- עיקרון שוויון הזכויות בין הדתות נשמר לאורך ההיסטוריה
- הכרזת המושלים האלבניים על הענקת הגנה מוחלטת ליהודים

רציונל

יהודים התיישבו באלבניה עוד מימי הביניים ולאורך כל ההיסטוריה הם זכו לשוויון זכויות. הם לא סבלו מאפליה חברתית וכלכלית, ויכלו לקיים את דתם ומנהגיהם. יהודי אלבניה לא היו מאורגנים בקהילות ולא הקימו לעצמם מוסדות קהילתיים נפרדים כמו אלו שהיו מקובלים בקהילות היהודיות באירופה.

רק באפריל 1937 הוכרה רשמית קהילת יהודי אלבניה. היא מנתה אז כ-150 נפש. כבר בקיץ 1938 החלו להגיע הפליטים היהודים, וזרם הבאים לא פסק במשך כל שנות המלחמה. הם עסקו במסחר ובמקצועות הרפואה, הרוקחות והמלאכות השונות. ב-1939 הטילו האיטלקים ששלטו עליה הגבלות ואלו חלו על כל תושבי המדינה ללא יוצא דופן. הפליטים היהודים שהגיעו לערים היו חופשיים ויכלו לקשור קשרים עם האוכלוסייה המקומית. נקודת המפנה התרחשה בקיץ 1943 לאחר כניעת איטליה והשתלטות הגרמנים על המדינה. מצבם של היהודים הוחמר כשם שמצב התושבים האלבנים היה קשה. יהודים אלבנים הצטרפו להתנגדות ולחמו בגרמנים. האלבנים ראו עצמם מחויבים להגן על כל היהודים שחיו ברחבי מדינתם ויצאו מגדרם במציאת פתרונות לסייע להם.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

הבהרה דידקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים תמונה ומקור כתוב ולסכם את ההתייחסויות השונות.

*השוואה והסקת מסקנות, ניתוח מקורות כתובים וחזותיים בנוגע לשמירה על אורח חיים "נורמטיבי".

תמונה (1) הבית האדום בקוויה 1942

תמונה (2) חנות הצילום של משפחת מנדיל

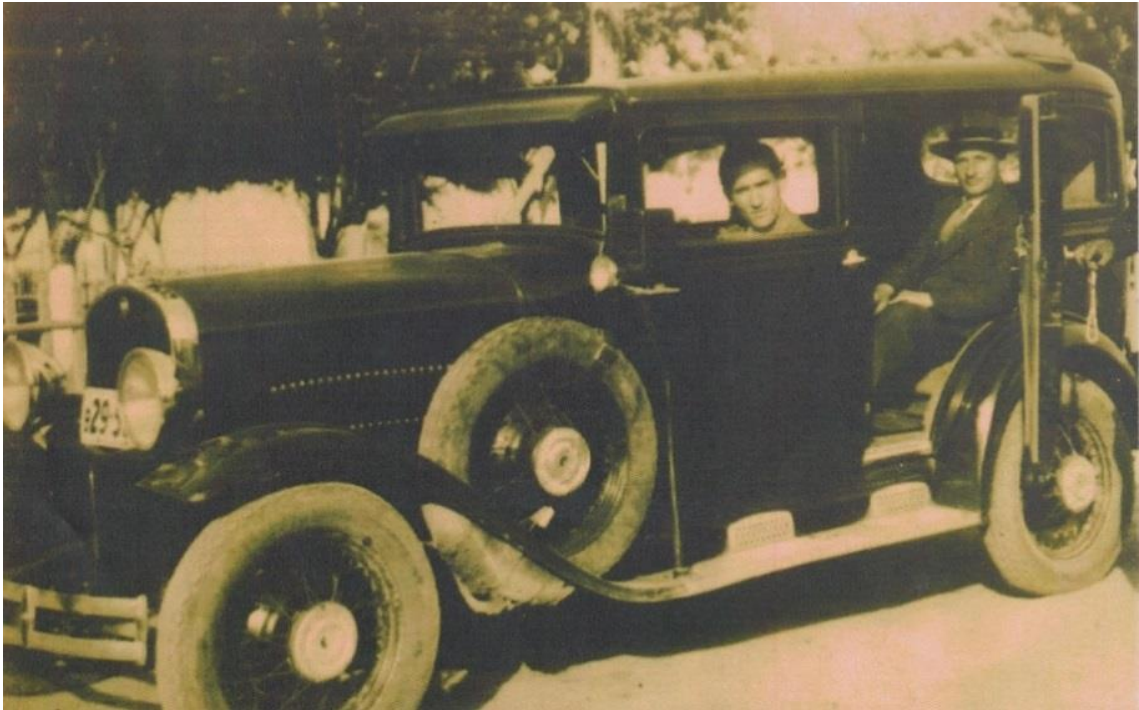

בין השנים 1941-1942 התגוררו כמה מן הפליטים בעיר קוויה בבית גדול בשם "הבית האדום". רבים מצאו תעסוקה בעיר מאחר שבני המשפחה היו חופשיים, למעט ראש המשפחה שעליו הוטלה חובת התייצבות יומית בתחנת המשטרה המקומית. האוכלוסייה המקומית שהייתה מורכבת ממוסלמים ומנוצרים קלטה את הפליטים היהודים בחום רב, ברוח הכנסת האורחים המושרשת בתרבות ובמסורת האלבנית. הם דאגו לכל מחסורם. בבית האדום גרו חמש משפחות. האנשים בקוויה ובכפרי הסביבה היו עניים קשי-יום. חרף זאת נהגו להניח את המזון, הבגדים והשמיכות שאספו עבור הפליטים היהודים על סף הבית ומיהרו לעזוב בשקט את המקום כדי למנוע מבוכה מבני חסותם ופגיעה בכבודם. באחד החדרים גרה משפחת מנדיל – הורים ושני ילדים. על המרפסת הפונה למרכז העיירה תלה אבי המשפחה שלט שעליו נכתב בצבע אדום "Foto" באותיות בולטות וה"עסק" התחיל לפעול. ההשתכרות מעבודות הצילום אפשרה למשפחה לשלם בעד מצרכים בסיסיים. החיים בקוויה נכנסו לשגרה. גברא מנדיל וילדי "הבית האדום" האחרים השתלבו בבית הספר המקומי. הם נרשמו כמוסלמים ונטמעו באוכלוסייה המקומית.

✓ יש להתייחס למיקום המשפחות ב"בית האדום"

✓ יש להתייחס לפתרונות הכלכליים שהתאפשרו למשפחות בקוויה

תמונה (4): רכבו של ארסלן מוסטפה רזניקי שבו הוברחו יהודים רבים מאזורים מסוכנים לביתו בדצ'אן

בראשית שנת 1944 פרסם הגסטפו הנאצי באלבניה הודעה שקראה לזרים, כלומר ליהודים להתפקד במפקדה שהקימו. המצילים האלבנים שחסו כי סכנה אורבת בפתח העבירו את המשפחות היהודיות למקומות מרוחקים, לרוב הרריים. הם הסיעו את היהודים בכלי התחבורה שעמדו לרשותם וליוו אותם עד שהתמקמו במקום המסתור החדש. הפעלת רשתות ההצלה התנהלה בתוך יישובים, בין יישובים ואפילו בין מדינות.

✓ יש להבחין בין תחבורה לצורכי מסחר לבין תחבורה לצורך הצלה

קטע קריאה (1)

"נהגנו קשר היטב את החפצים וכולנו טיפסנו לארגז המשאית והתיישבנו על חפצינו כמו שעושים האיכרים. סבי התיישב ליד הנהג, בגלל שפמו המסולסל הוא נראה כמו איכר אלבני אמיד. על ראשו חבש "פֶּז" (תרבוש) כדרך האלבנים. נראינו כמו משפחה אמידה היוצאת לחופשה"

יצחק אדיז'ס, "ילדות במקלט אלבניה", עמ' 105

"מאוחר מאוד בלילה חצינו סוף סוף את הגשר על אגם שקודרה ונכנסנו למחוז חפצנו, לעיר שקודרה. באותו לילה לא ראינו דבר ולא רצינו לראות דבר. חפצנו היחיד היה פינה שקטה שנוכל סוף סוף להניח את ראשנו ולזכות בכמה שעות שינה, לטעינת המצברים. בהמלצת הנהג הגענו לאכסניה, שהייתה ממוקמת בתוך חצר גדולה, שסביבה היו בעיקר בתי מגורים. באמצע החצר ניצבה משאבת מים ידנית עם זרוע, באמצעותה שאבו דיירי החצר מים בדליים. הכניסה לחצר הייתה דרך שער שנעל בשעות הלילה ועליו היה מופקד שוער מיוחד, שתפקידו היה לפקח על העוברים דרכו. באותו לילה הצלחנו להיכנס רק הודות לנהגנו שהיה כנראה מוכר

היטב במקום. לאחר שאיתרנו את בעל האכסניה, קיבלנו חדר ללינת לילה. לא נרשמנו בספר האורחים מפני שסבי הצליח לשכנע את בעל האכסניה לוותר על כך. בסופה של השיחה, שהתנהלה באלבנית רהוטה, ביקש סבי מבעל האכסניה שיניח לו מפני שהוא עייף מאוד. ענינו ממש נעצמות מאליהן והוא אינו מסוגל לראות דבר. מכיוון שאנו מתכוונים להישאר במקום מספר ימים, יהיה מספיק זמן לעשות זאת למחרת. רק הנהג חתם בספר האורחים. עלינו לחדרנו, פרשנו על הרצפה את כל המזרנים שהיו שם וכעבור רגעים אחדים כבר היינו כולנו שקועים בתרדמה עמוקה."

יצחק אדיז'ס, "ילדות במקלט אלבניה", עמ' 109

הערות לקטע קריאה 1:

✓ יש להבחין בתוך המסופר בשני קטעי הקריאה במגוון הפתרונות שסייעו למשפחה במנוסתה.
✓ יש להתייחס לקשר ולמחוייבות שנוצרו בין הנהג האלבני לבין משפחת אדיג'ס.
בעת ההיא כבר נערכו מעצרים על פי רשימות מוכנות מראש במספר ערים, והנעצרים נשלחו למחנות ההשמדה. העצורים לא היו יהודים אלא אלבנים שהתנגדו למשטר. אבל האירוע עורר דאגה עמוקה בקרב יהודי העיר. גם בטיראנה הוטל עוצר ויהודי העיר מיהרו להשיג לעצמם תעודות מזוייפות. באביב 1944 דרשו הגרמנים ממושלי אלבניה להמציא להם את רשימת כל היהודים החיים במדינה. אבל המושלים לא זו בלבד שלא נענו לדרישה, אף הודיעו לנכבדי היהודים שכל עוד הם בשלטון לא יאונה ליהודים כל רע. בחודשים הבאים הוכיחו כל הפלגים הפוליטיים באלבניה שהסיוע ליהודים הוא להם עניין של כבוד לאומי. תושבי אלבניה, מוסלמים ונוצרים כאחד, סייעו ליהודים במסירות נפש יוצאת מן הכלל ותוך סיכון חייהם שלהם.

חומר רקע למורה – שיעור 1

אלבניה – רקע כללי

אלבניה היא רפובליקה השוכנת בדרום מזרח אירופה בחצי האי הבלקני לחופו המזרחי של הים האדריאטי. בצפון גובלת במונטנגרו, בצפון-מזרח בקוסובו, במזרח מקדוניה, בדרום יוון, במערב הים האדריאטי, בדרום מערב הים היוני.

שטחה כמעט כפול משטח מדינת ישראל: 29,000 קמ"ר. חיים בה כ-3 מיליון תושבים, כמיליון מהם בבירה טיראנה,

שהיא
בירתה

משנת 1920. עיר הנמל הראשית של אלבניה היא דורס (בשמה האיטלקי דורצו).

מזג האוויר בה הוא ים תיכוני. פסגות ההרים, המגיעים ליותר מ-2,000 מטרים מעל גובה פני הים, קרירות בקיץ ובחורף הן מושלגות. כשני שלישים משטח המדינה נמצאים בגובה 1,000 מטרים מעל פני הים, וחלקה המערבי הוא שפלת חוף פורייה. רוב השטחים הם שטחי חקלאות ויערות טבעיים. גשמים יורדים ברוב ימות השנה.

כ-70% מתושבי אלבניה הם מוסלמים סונים והשאר נוצרים, **טיראנה**

רובם יוונים אורתודוקסים.

בעת העתיקה הייתה אלבניה חלק מאיליריה וישבו בה שבטים איליריים ותרקיים שהגיעו לבלקן. במרוצת השנים שלטו באזור הביזנטים, הנורמנים, הוונציאנים והסלאבים. ב-1479 כבשו אותה העות'מאנים, ו-500 שנות שלטונם הביאו להתאסלמות רוב תושביה. בימינו, רוב תושביה הם אתאיסטים בפועל, זאת בהשפעת העבר הקומוניסטי שהוציא את הדת אל מחוץ לחוק. באלבניה יש הפרדה מוחלטת בין דת

דורס

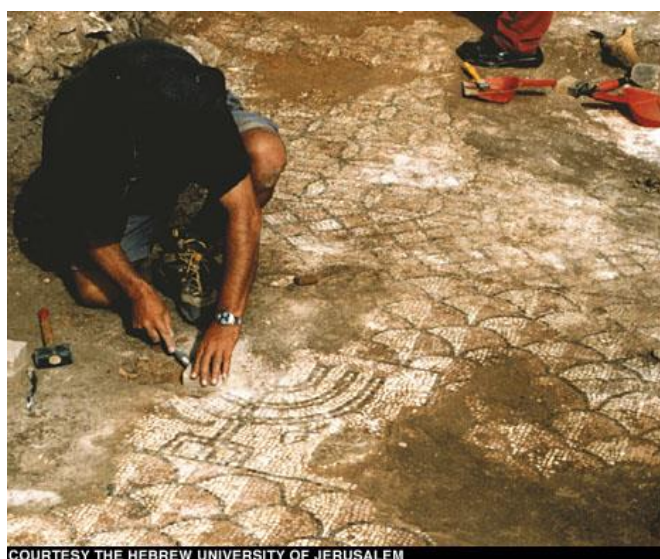
למדינה.

על דגלה של אלבניה מתנוסס נשר דו-ראשי. שם המדינה בשפה המקומית הוא "שקיפריסה", ופרושו ארץ הנשרים. מן הסתם חגו עופות כאלו בשמיה של אלבניה בעבר. בדצמבר 1912 הוכרזה עצמאותה של אלבניה בוועידת לונדון. ראש ממשלתה, אחמד זוגו, היה לנשיא הרפובליקה ובספטמבר 1928 הכתיר עצמו למלך של המדינה.

אלבניה בשנים 1939–1944

מלחמת העולם השנייה החלה באלבניה באפריל 1939 עם כיבוש המדינה בידי איטליה. הארץ הייתה לשדה קרב עקוב מדם במלחמת איטליה-יוון בשנים 1940–1941. לאחר כניעת איטליה לבנות הברית ב-9 בספטמבר 1943 נכנסו לשטחה הגייסות הגרמניים, ואלבניה הייתה תחת כיבוש גרמני ישיר. היא שוחררה ב-29 בנובמבר 1944 על ידי בעלות הברית בסיועם של הפרטיזנים האלבנים שהיו ברובם קומוניסטים. הפרטיזנים, ובראשם הקומוניסט והדיקטטור אנוור הוג'ה, תפסו את רוב שטחי המדינה והקימו בה רפובליקה עממית ביוני 1946.

יהודי אלבניה - סקירה היסטורית

PHOTOGRAPH BY THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

בית הכנסת בסרנדה

ההיסטוריה של יהדות אלבניה ענפה ומסתעפת אחורה כ-2,000 שנה. ההיסטוריון האלבני קוטאני כותב ש"כנראה הגיעו יהודים לאלבניה כבר בשנת 70 לספירה כשבויים על ספינות רומיות שעגנו בחופיה הדרומיים. צאצאיהם בנו את בית הכנסת הראשון בעיר הדרומית סרנדה, ששרידיו מצביעים על נוכחות יהודית מהמאה החמישית לספירה. בימי הביניים הגיעו סוחרים יהודיים מיוון והתיישבו באלבניה". בשנים 1392–1501 הייתה עיר הנמל דורצו שייכת לוונציה. מסמכים מעידים על התיישבות של יהודים איטלקים בעיר זו ובערים אחרות באותה תקופה.

היהודים "החדשים", כפי שכונו בפי היהודים המקומיים, הגיעו לאחר גירושם מספרד ופורטוגל. כחלק ממדיניות שהתווה הסולטן העות'מאני ביאזיד השני, הוענקו להם זכויות אזרחיות. בתקופתו קיימו הסוחרים היהודים קשרי מסחר עם ערי הנמל דוברובניק שהייתה בעלת מעמד באימפריה העות'מאנית, בסטיה בקורסיקה, פטרס ביוון ועוד.

בוואלונה (ולורה), עיר נמל בדרום מערב אלבניה וצומת דרכי מסחר ישבו יהודים כבר בשנת 1426. אליהם הצטרפו יהודים מהאי היווני הסמוך קורפו, וממושבות וונציאניות אחרות וכן יהודים מחצי האי האיברי לפני

גרש ספרד ואחריו. בשנים 1510–1511 הצטרפו גם יהודים מנאפולי אשר הביאו תנופה גדולה לחיי העיר, ששכנה אז במרכז הפעילות המסחרית באזור כולו.

היהודים במאות ה-15–16 עסקו בעיקר בייבוא מלח, סחורה יקרת מציאות בעת ההיא בארצות הבלקן, שגידול הבקר היה תלו בה. כמו כן עשו חיל בייבוא וייצוא של מוצרי כותנה, משי, בדי צמר וקטיפה, תכשיטי כסף וזהב, מוצרי עור ושטיחים. רבנים רבים ממוצא איטלקי הגיעו לוולורה, ביניהם דון שמואל אברבנאל אשר פתח בה סניף של חברה שהייתה בבעלות משפחתו. ידוע גם על כוורנים יהודיים ועל מעורבות של משפחות בייצור היין המקומי.

מפת ההתיישבות היהודית באלבניה התרחבה ויהודים התיישבו בערים נוספות: זלחה, בראט ואלבאסאן.

בספרות הרבנית ובספרות המסעות נזכרות כמה פרשיות של שבויים שהובאו לעיר הנמל דורצו. בשנת 1596 נתפסה סמוך לדורצו אנייה ובה 17 אנוסים מספרד שנשבו זמן מה קודם לכן. הקהילות היהודיות של בראט וואלונה פדו אותם והביאו אותם לבראט. במאה ה-17 עולה

בית הקברות היהודי בוואלורה

חשיבותה של קהילת יהודי בראט. הם מקיימים קשרים עם יהודי העיר קסטוריה בצפון יוון ועם ארץ ישראל. שלוחי ארץ ישראל פקדו אותם ונענו בעין יפה לתרום כסף לתלמוד תורה. נמצא בכתובים שרבי יצחק אלבלאג, חכם הקהילה וראש פרנסיה, תכנן להקים בה בית כנסת חדש. הוא אף קנה למטרה זו חומרי בנייה, אך הסולטן הטורקי לא אישר את הבנייה.

מראשית המאה ה-18 ועד שנות ה-30 של המאה ה-19 אין כמעט עדויות על יהודים באלבניה. החוקרים סבורים שרבים מהם עזבו, ומקצתם המירו את דתם: בבראט היו כאלה שהתאסלמו ובאלבסן חלקם התנצרו. היהודים ששבו לאזורים אלו מצאו עדויות לשורשים יהודיים במנהגי התושבים ובשמותיהם. המושל הטורקי עלי פחה (1788–1822), הידוע לשמצה בשל אכזריותו, לא פסח גם על היהודים. הוא חטף את בני משפחת סוטירי בשנת 1815 ודרש תמורת שחרורם סכומי עתק. נמצא מכתב משנת 1820 מאת הנסיך אנטו רדזיבילי, מאצילי פולין וליטא, אל נכבדי הקהילה היהודית בברלין שבו הוא מגולל מעשים אלו. ההתיישבות היהודית חודשה באלבניה במאה ה-19 הודות לקשרי מסחר הדוקים עם ערים בצפון יוון.

במפקד התושבים שנערך באלבניה בשנת 1930 נמנו 204 יהודים. מקומות היישוב העיקריים שלהם היו קרוויה, דורס (דורצו), שקודר, טיראנה, בילישט, אלבאסאן, סראנדה וולורה.

היו גם יהודים שהגיעו לאלבניה לפרקים לצרכי עבודתם. חלקם נישאו ליהודים תושבי המקום ונשארו בה.

יהודי אלבניה לא סבלו מאפליה חברתית או כלכלית. בשנות ה-30 ניסו השלטונות לאלץ את היהודים לפתוח את חנויותיהם בשבת. הדבר עורר התנגדות עזה והובא לדיון בבית המשפט. בסופו של דבר נקבע שמותר ליהודים לכבד את מנהגי דתם. ההוראה בוטלה והקנסות ששילמו על סגירת החנויות הוחזרו להם.

יהודי אלבניה לא היו מאורגנים בקהילות ולא הקימו להם מוסדות קהילתיים. משום כך לא זכו ילדיהם לחינוך יהודי רשמי, אך המשפחות היהודיות שמרו על המנהגים ועל מסורת האבות. הם שמרו את השבת וחגגו את החגים היהודיים אבל לא הקפידו

על כשרות. מאחר שלא היה מוהל באלבניה, היו מעכבים את המילה עד שבא מוהל מינינה או מקורפו בצפון יוון. בפסח השתמשו בכלים מיוחדים. כשנפטרו יהודים היו מקפידים על טהרה, על ליווי הנפטר ועל הקבורה באדמה בלי ארון. לקרן הקיימת לישראל תרמו יהודי אלבניה בקביעות.

בשנת 1937 קהילת יהודי אלבניה הוכרה רשמית. מעריכים שהקהילה מנתה בשנת 1938 כ-150 נפשות בכ-33 משפחות. רוב היהודים השתייכו למעמד הביניים ועסקו במסחר ולכן חיו בערים. היו גם סוחרים קטנים ורוכלים שמכרו בשווקים או שוטטו עם מרכולתם בכפרי הסביבה. היו גם מרפאי שיניים, רוקחים, סוכנים ומתווכים למיניהם ובעלי מלאכה. כבר בקיץ של 1938 החלו להגיע לאלבניה פליטים יהודים, וזרם הבאים לא פסק כל שנות מלחמת העולם השנייה. ערב השואה חיו באלבניה על פי אומדנם של הגרמנים 200 יהודים – זהו המספר המופיע ברשימה שהוצגה בוועידת ואנזה שדנה בינואר 1942 בתכנית "הפתרון הסופי".

אלבניה כמקום מקלט ליהודים

פרוץ המלחמה

אחרי עלייתו של היטלר לשלטון שימשה אלבניה תחנת מעבר ליהודים רבים מארצות אירופה ובמיוחד מגרמניה ואוסטריה, בדרכם לארצות הברית, אנגליה, דרום אמריקה, טורקיה, ארץ ישראל ועוד. זאת בזכות

אשרות (ויזות) מעבר שקיבלו לזמן מוגבל. הם קיבלו סיוע מיהודי המקום, ומסוחרים שהיו עמם בקשרי סחר. אחדים מהם אף נשארו בה לצמיתות. בין המפורסמים שעברו דרך אלבניה היה הפיסיקאי אלברט איינשטיין.

ב-7 באפריל 1939 נחתו יחידות של צבא איטליה באלבניה. שר החוץ של איטליה טען שהנחיתה באלבניה הייתה מהלך אנטי-גרמני שנועד לחסום את המשך התפשטות הגרמנים בבלקן. איטליה שלטה על אלבניה עד ספטמבר 1943. השלטון האיטלקי העניק אשרות (ויזות) מעבר או תייר ליהודים מארצות אירופה, מה שהגביר את זרם הפליטים לאלבניה.

הכיבוש האיטלקי: בזמן המלחמה הייתה אלבניה למקום מקלט עבור מאות פליטים יהודים. אלבנים מכל שדרות העם, במיוחד מוסלמים וגם נוצרים, עזרו ליהודים להסתתר. כבר בקיץ 1938 ברחו לאלבניה יהודים **מהדרום** - מאזור ינינה שביוון. כך למשל קרובי משפחת יוסקו-נגרין הסתתרו בכפר אחד, ובשעת סכנה היו מסתתרים במערות בסביבה. הבריחה מצפון יוון הסמוכה המשיכה לאורך כל שנות המלחמה. בשנת 1942 ברחו מפלורנצה שביוון נערה צעירה שמצאה מקום מפלט בביתו של איסמעאיל ג'שאר, בעיירה בלישט. בפברואר 1944 יצאו מינינה גם בני משפחת יקואל וברשותם תעודות מזויפות; כספם אזל בדרך, אך נהג אלבני שהסיעם שיכן אותם בביתו בוולורה, ודאג לכל מחסורם עד סוף המלחמה.

בפברואר 1939 הגיעו כ-100 משפחות פליטים יהודים **מאוסטריה**. הם התיישבו בטיראנה ובדורצו. בחודש מרס באותה שנה נוספו עליהם 95 פליטים **מגרמניה** שהגיעו לטיראנה. ידוע על פליטים שהגיעו **מצ'כוסלובקיה ומפולין**. באייה שהגיעה לנמל דורצו ב-1 במרס מהמבורג הייתה גם משפחה שחיפשה מקלט לכמה חודשים, ולא שיערה שתשב באלבניה עד סוף המלחמה – שש שנים וחצי.

השלטון האיטלקי שהיה פשיסטי ומשתף פעולה עם היטלר לא היה באופן מהותי נגד יהודים. מסיבה זאת הכיבוש האיטלקי לא פגע ביהודים במפגיע, ובמקרים לא מועטים אף הגן עליהם. ב-28 באוקטובר 1940 תקף מוסוליני את יוון דרך אלבניה. יוון עמדה בגבורה במתקפה. הגרמנים באו לעזרת האיטלקים. ב-17 באפריל 1941, ולאחר קרב קשה הם כבשו את יוגוסלביה.

ב-1942 העבירו האיטלקים את מרבית הפליטים שהיו בקוסובו ללב אלבניה כדי להגן עליהם. הוקמו עבורם מחנות מעבר-ריכוז והם היו צריכים להתייצב במשטרת הכיבוש מדי יום ביומו.

יהודי **קוסובו** ששרדו עברו את הגבול לאלבניה השכנה. במרוצת שנת 1942 וראשית 1943 מצאו מקלט באלבניה גם קבוצות של יהודים **מפולין, צ'כוסלובקיה וגרמניה**. מאות פליטים **מסרביה** שהגיעו משטח הכיבוש הגרמני דרך קוסובו קיבלו גם הם מחסה באלבניה.

מזיכרונותיה של רחל לזר:

"גרנו בסרביה. אבי היה מוכר בדים לאלבנים. כשהגיעו הגרמנים לבלגרד לא השגנו ויזה לאמריקה, אז ברחנו לאלבניה דרך קוסובו. האלבנים היו אנושיים ביותר כלפינו. הסתתרנו בשקודר שנתיים. קיבלנו תעודות זהות אלבניות ודאגו לכל מחסורנו. חיינו כמוסלמים. אפילו בחודש הרמאדן שבו הם צמים דאגו להביא לנו למקום המסתור מזון במשך היום. לא אשכח זאת. המצילים שלנו הוכרו כחסידי אומות העולם."

ה-11 במרס 1943 נועד להיות היום שבו ירוכזו יהודי **מקדוניה** ויישלחו למחנות ההשמדה. ימים ספורים לפני תאריך זה תוגברו המשמרות בגבול אלבניה כדי למנוע בריחות. אף על פי כן הצליחו כמה צעירים יהודים לברוח אל מעבר לגבול. בין הבורחים מסקופיה, בירת מקדוניה, במרס 1943 היו ניקו פרדו וגיסתו שהתחבאו בעיר אלבסן. משפחת אדיג'ס עם בנם בן ה-8 ניצלה מגורלם של יהודי מקדוניה בזכות אזרחותם האיטלקית. (ראה "ילדות במקלט אלבניה" מאת: יצחק אדיג'ס).

חיי הפליטים היהודים 1941-1942

התנאים של הפליטים השתנו ממקום למקום. ב**קווייה** רוכזו כ-200 פליטים במחנה בתנאים קשים יחסית. הם התגוררו בצריפים או בבתים שהוקצו להם בצפיפות רבה (ראו צילומים בספרו של מנדיל – תמונות בשחור לבן) והתחייבו לציית להוראות המחנה, אך היו חופשיים לצאת אל העיר קווייה ולקשור קשרים עם תושביה. אחדים מצאו תעסוקה בעיר והיו כאלה שקבלו אישור לעבוד בטיראנה. התארגנה ועדת עזרה לפליטים בראשו של יצחק גבאי; כך למשל הועסקה קבוצה של יהודים במחנה הנדסה צבאית של צבא איטליה.

לעיר **בראט** הגיעו כ-100 פליטים מיוגוסלביה, כולל כל הגברים מפרישטינה בירת קוסובו. הם שכרו דירות בעיר ובני משפחותיהם הצטרפו אליהם לאחר תקופת מה. כך למשל משפחתה של יפה בכר מצאה מקלט אצל משפחה אלבנית. בני המשפחה הזהירו אותם כל אימת שהופיעו גרמנים בעיר, ואז היו שולחים אותם להסתתר בהרים מחוץ לעיר אצל בני משפחתם. כשהמצב החמיר עברו לשקודר כי סברו שבעיר גדולה יהיה קשה יותר למצוא אותם. בשלב מסוים נתן הבישוף האורתודוקסי של מחוז בראט את הסכמתו להסתיר במנזר ארדנוצה פליטים יהודים.

בעיר **אלבסן** מצאו מקלט כמה משפחות יהודיות ובהן 18 בני משפחת לזר מפרישטינה, שידידים טורקים השיגו להם תעודות מזויפות של טורקים מוסלמים.

בעיר הבירה **טיראנה** חיו פליטים יהודים רבים במסווה של מוסלמים. מצפון לעיר בכפר קטן בשם זאל הר (Zall Herr) הסתתרו בבית אחד פליטים רבים. כשהגיעה שמועה שנשקפת להם סכנה, הועברו כולם לכפרים מרוחקים יותר. כך למשל משפחת קונפורטי, שברחה מסקופיה שבמקדוניה, מצאה מקלט בטיראנה באביב 1942 והתיידדה עם זוג אלבני. בני הזוג שלחו אותם להסתתר בבית מכריהם באזור הררי. בעקבות הלשנה נאסר אבי המשפחה למשך 24 שעות. בני הזוג האלבני שידלו את הרשויות לשחררו ולאחר מכן השיגו למשפחת קונפורטי סוסים ומלווה, וסייעו להם לברוח לאזור שבשליטת הפרטיזנים.

בין הבורחים מקוסובו שביוגוסלביה בראשית 1942 היו נינה ושלום אדיג'ס ובתם בת השנה. המשפחה הסתתרה ב**שקודר** שבצפון אלבניה. כאן הסתתרו גם בני משפחת רחל לזר מפרישטינה. ששת בני המשפחה נתפסו בעקבות הלשנה ונאסרו. לאחר חדשים אחדים הם הצליחו להשתחרר וניצלו בזכות משפחה אלבנית שהסתירה אותם במשך 18 חודשים בהרים.

ראיונות עם ניצולים באלבניה מצביעים גם על קיומו של מניע כלכלי. כך למשל מעיד המלחין מוני אמריליו:

"משפחתנו נדדה ממקום למקום. ברחנו עם דרכונים טורקיים מזוייפים. בכל מקום שבו גרנו, שילמנו, בין אם תמורת עבודתו של אבי כמנהל חשבונות ובין אם תמורת עבודתה של אמי כתופרת צמרת... [עם זאת], השכנים ידעו שאנו יהודים ולא הלשינו עלינו. כך התנהלנו בין השנים 1941-1944."

סיפורו של אמריליו משקף נורמה חברתית שהייתה קיימת. פליטים רבים ניצלו באופן דומה. עם זאת, התמורה שקיבלו האלבנים לא היתה מניע מרכזי בפעולות ההצלה.

ניסיונות בריחה ופעולות מחתרת

בספטמבר 1943, משנדע על כיבוש דרום איטליה בידי בעלות הברית, התארגנו מספר קבוצות של פליטים יוגוסלבים לבריחה מנמל דורצו בסירות מפרש לכיוון ברינדיזי באיטליה. האלבנים המקומיים סייעו להם בפעולות הסחה כדי שלא יבחינו בהם אנשי הפטרול הגרמני. יהודים אלבנים השתתפו במאבק נגד הכובש האיטלקי בהנהגת אנוור הוג'ה. חלקם נאסרו בידי משטרת איטליה. בסוף 1942 אסרה משטרת איטליה את יוסף יקואל באשמת הצטרפות לפרטיזנים. בעקבותיו נאסר גם אביו, והמשפחה לא ידעה זמן רב מה אירע להם: הם היו במאסר בבסיס צבאי ושוחררו רק לאחר חמישה חודשי חקירות קשים.

הכיבוש הגרמני

בספטמבר 1943, לאחר כניעת איטליה, החלה תקופת הכיבוש הגרמני באלבניה. הנאצים כוננו בטיראנה ממשלת בובות של נכבדים מקומיים. עם תחילת הכיבוש הגרמני הוחמר מאד מצבם של היהודים באלבניה. המקומיים והפליטים התקשו למצוא מסתור מפני הגרמנים. לפליטים היה קושי נוסף כיוון שלא ידעו את שפת המקום, דרכיו ומנהגיו, והם נזקקו לסיוע של בני המקום. יצחק אברהם כהן ורפאל יקואל בלטו בפעילות הסיוע לפליטים. הם עזרו לשלושת האחים לבית ארואסטי למצוא מקלט אצל מקומיים בכפר ליברדז. בטיראנה, שהייתה עיר גדולה, היה יותר קל להסתתר בזרות שאלה ולהיטמע באוכלוסייה. בוולורה מצאו יהודי העיר מחסה בבתי מכריהם האלבנים ובכפרי הסביבה. לאחר כניעת איטליה הוברחו כל בני משפחת שלום אדיג'ס משקודר ליער בסיועו של אלבני שסיפק להם גם תעודות מזוייפות. אותו אלבני גם שמר על רכושם שנותר בשקודר עד שובם. בין הפליטים בשקודר היו גם כמה משפחות יהודיות **מבולגריה**. בעיר צפונית זו שלטו הנאצים בכל פינה. כאן הם תפסו את האם והבת ממשפחת בכר שברחו מבראט כשהמצב בה החמיר. השתיים נשלחו לברגן-בלזן ונספו שם. הבת השנייה ואבי המשפחה ניצלו בסיוע המקומיים. בעיר הדרומית ג'ירוקסטר חיו שלוש משפחות יהודיות בלבד. הרופא המנתח המקומי שכנע את הנאצים שאין יהודים במקום, וכך לא הוטרו יהודי העיר ולא נאלצו לברוח.

רדיפת יהודים, פעילות יהודית במחתרת האלבנית ופעולות הצלה

יהודים ברחבי המדינה השתתפו באופן פעיל בתנועה האנטי-פשיסטית "הפרטיזנים האלבניים" על ידי תרומה של אוכל וביגוד וארגון סיוע לתנועת השחרור. עם לוחמי המחתרת היהודיים נמנו האחים ויטורי, ארדיטי, משה דקוק ואחרים. מעורבות יהודית במחתרת האנטי-פשיסטית גרמה להופעתה של תעמולה נגדם. כקבוצה הם נחשבו ל"אלמנט מסוכן".

בראשית 1944 פרסם הגסטפו הודעה שקראה לזרים (כלומר ליהודים) לבוא ולהתפקד במפקדת הגסטפו. מקצת הפליטים בטיראנה למשל, החליטו לברוח ולהצטרף לפרטיזנים ואילו אחרים הלכו להתפקד כנדרש; בתעודותיהם נרשמה המילה "יהודי". מעצרים נערכו בוולורה אך העצורים לא היו יהודים. הדבר עורר דאגה עמוקה בקרב יהודי העיר, ואלה מיהרו להשיג לעצמם תעודות מזויפות. כך נעצרו יוסף יקואל ואחותו, ילדיו של מנהיג הקהילה, במרס 1944. ידיד אלבני הבריח את השניים אל בית הוריו בקווייה, שם הסתתרו עד תום המלחמה. בעקבות אירועים אלו החליטו ראשי יהדות אלבניה להביע את דאגתם בפני אנשי הממשל האלבני בטיראנה. נשיא הקהילה המוסלמית הבטיח לסייע בידם, והוא אכן פנה אל אחד ממושלי אלבניה.

במאבק נגד הכובש האיטלקי ואחר כך הגרמני השתתפו גם נשים יהודיות. דוגמה לפרטיזנית יהודייה היא ברטה ראובן זנוני, עליה נדון בשיעור 4.

באביב 1944 דרשו הגרמנים מהשלטון המקומי האלבני את רשימות כל היהודים החיים באלבניה. המושלים לא זו בלבד שלא נענו לדרישה, אלא אף הודיעו לנכבדי היהודים שכל עוד הם בשלטון לא יאונה ליהודים כל רע, כיוון שהיהודים הם בעיה פנימית הנמצאת באחריותם הבלעדית ולא באחריות הכובשים הגרמנים. האלבנים סירבו למסור את הרשימות שכללו 2,458 איש, והיו עוד רבים שלא הופיעו בהן כי היו מצוידיים בתעודות מזויפות.

כל הפלגים הפוליטיים באלבניה הוכיחו בתקופת השלטון הגרמני, שהסיוע ליהודים הוא עבורם עניין של **כבוד לאומי** (כפי שיתואר בשיעור הבא). האלבנים, מוסלמים ונוצרים כאחד, סייעו ליהודי ארצם ולפליטים היהודיים במסירות נפש יוצאת מן הכלל ומתוך סיכון חייהם. כך ניצל הרוב הגדול של היהודים ששהו באלבניה בזמן המלחמה. אוכלוסיית האלבנים כולה מנתה אז כ-803,000.

שיעור 2 – הקנון והבסה (שיעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

באילו דרכים יושמו עקרונות הקנון והבסה באלבניה בתקופת השואה?

- הומניזם והגנה – עקרונות בסיסיים
- אמונה חזקה בעקרונות האסלאם
- הטמעה בקרב המקומיים, הסתרה, תעודות מזויפות
- הגנה תוך סיכון עצמי

רציונל

בצפון אלבניה ההררית והמבודדת עדיין אפשר למצוא אלבנים שחיים לפי חוקים נוקשים. הקנון האלבני-אילירי הוא קדום ומחייב קוד התנהגות העומד מעל לכל דבר אחר בחיי האדם. יושר, אהבת האלוהים ונאמנות לחוקיו הם חלק מעקרונותיו. חוקי הבסה הם השלכה של הקנון האלבני. כולם שווים בפני האלוהים ו"כל דפיקה בדלת היא ברכה מאלוהים". הצלת היהודים הייתה חלק טבעי מתפיסת האלבנים את מחויבותם הבסיסית כבני אנוש. הם פעלו לפי עקרונותיהם הדתיים והתרבותיים הטבועים בנשמותיהם מדורי דורות. הם עמדו במבחנים הקשים ביותר בתקופת השלטון הגרמני, ולפי תפיסתם מילאו את חובתם הבסיסית כאומה וכפרטים.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

הערה דידקטית: מומלץ לקרוא ולנתח את כל הקטעים במשותף.

מבחר קטע קריאה לצורך השוואה וניתוח חוקי הקנון ועקרונות הבסה:

קטע קריאה (2)

"אחד הרגעים המרגשים במסע הארוך של הצלם היהודי אמריקאי, נורמן גרשמן, לאלבניה היה המפגש עם הבאבא, מנהיג הבקשטי, פלג קטן של שיעים ליברליים שמרכזם בטיראנה שבאלבניה. 'הבאבא סיפר לי שמקורות התנועה, הנחשבת לליברלית מכל נגזרות האיסלם, הולכים אחורה עד לאימאם עלי, שהיה בן דודו וחותנו של הנביא מוחמד', מספר גרשמן. 'בזמן הכיבוש הנאצי עמד בראש ממשלת אלבניה מהדי פראשרי, חבר בזרם הבקטשי שסרב למסור שמות של יהודים לידי הכובשים הנאצים. הוא ביקש מכל נתיניו לתת מחסה ליהודים אזרחים או פליטים'.

והיבי ובחרי חוטי: 'ביתנו היה מקלט לילדה יהודייה. היא הייתה בת 18 ושמה היה קשלה בכר. המשפחה ברחה ממעצר. הנאצים איימו להרוג אותם בניסיון להוציא מהם את מקום מחבוא הזהב של המשפחה'.

ערב מלחמת העולם השנייה היו 45% מכלל המוסלמים באלבניה שייכים לזרם הבקטשי. פראשרי, כך על פי סיפורו של הבאבא, נתן הוראה ברורה: 'ילדי היהודים יישנו עם ילדיכם. כולנו נאכל מאותה הצלחת את אותו האוכל ונחיה כמשפחה אחת. 'אנחנו הבקטשים רואים את אלוהים בכל אחד ובכל מקום', אמר הבאבא לגרשמן. 'אין אלוהים מלבד אלוהים והוא מצוי בכל. אין מקום לאפליה כיוון שכולנו שווים בפני האלוהים. אלוהים הוא היופי והיופי הוא האלוהים'."

מתוך התערוכה של צילומי נורמן גרשמן – מוזיאון יד ושם 2009

קטע קריאה (3)

"למה הציל אבי זר וסיכן את חייו ואת כל הכפר? אבי היה מוסלמי אדוק, הוא האמין כי להציל חיים משמעו מקום מובטח בגן-עדן. "עלי שק'אר פאשקאי

מתוך התערוכה של צילומי נורמן גרשמן – מוזיאון יד ושם 2009

קטע קריאה (4)

"ב-2012 במהלך טיול חוצה יוגוסלביה, הגעתי לאלבניה. כמו רוב המדינות המוסלמיות שאני מגיע אליהן, אמרתי שאני איטלקי כדי לא להסתכן בלי סיבה, אבל מהר מאוד התברר לי שבאלבניה כמעט כולם מדברים איטלקית שוטפת ואני יודע בקושי שתי מילים וחצי. כשסיפרתי על כך למארח האלבני שלי הוא צחק לי ושלח אותי מיד לצאת לרחוב ולהגיד לאדם הבא ששואל אותי מאיפה אני שאני ישראלי. קצת הרגשתי לא בנוח, אבל לא אומרים "לא" לאלבנים...

יצאנו מהדירה שלו בטיראנה, ומובן שתוך דקה זיהו שאני זר ומיד התחילו להתקבץ סביבי אנשים ולשאלו מאין אני... הוא חיך מהצד ואני אמרתי שאני ישראלי. ישר התחילו לצעוק עליי באלבנית ולדבר ביניהם וחשבת ש"הלך עלי"...

אחרי זה החבר לגלג עלי וסיפר לי שהעם אותו האלבנים אוהבים הכי בעולם זה ישראלים. הם עזרו לנו בשואה ותמכו בהקמת ישראל, אנחנו תמכנו בהם במלחמה בבלקן וקיבלנו פליטים במהלכה, ובכלל תמיד היו יחסים חמים בין הממשלות, ושני העמים יכולים לבקר בחופשיות במדינה השנייה ללא אשרה.

מבין 53 המדינות שזכיתי לבקר בהן אלבניה הייתה אחת האהובות עלי. ערים עתיקות שכאילו יצאו מהאגדות, חופים לבנים לבנים עם מי טורקיז, מעיינות נסתרים ביערות, אוכל מצוין, מלון דיפלומטים במחיר של מנת פלאפל בארץ ומקומיים מקסימים. אנשים שם תמיד עצרו לי כשחיפשתי טרמפ (אחד אפילו לקח אותי בספונטניות לטיול של כמה שעות בשמורת טבע מדהימה), פינקו באוכל וקפה, סיפרו על החיים שלהם וערב אחד אפילו הזמינו אותי לחתונה מקומית".

הערות לקטעי הקריאה 2, 3:

יש להתייחס לסירוב של המנהיג הבקשטי למסירת שמות היהודים. ✓

הערות לקטע קריאה 4:

עם ישראלים ברחוב האלבני אינו עניין שבשגרה).

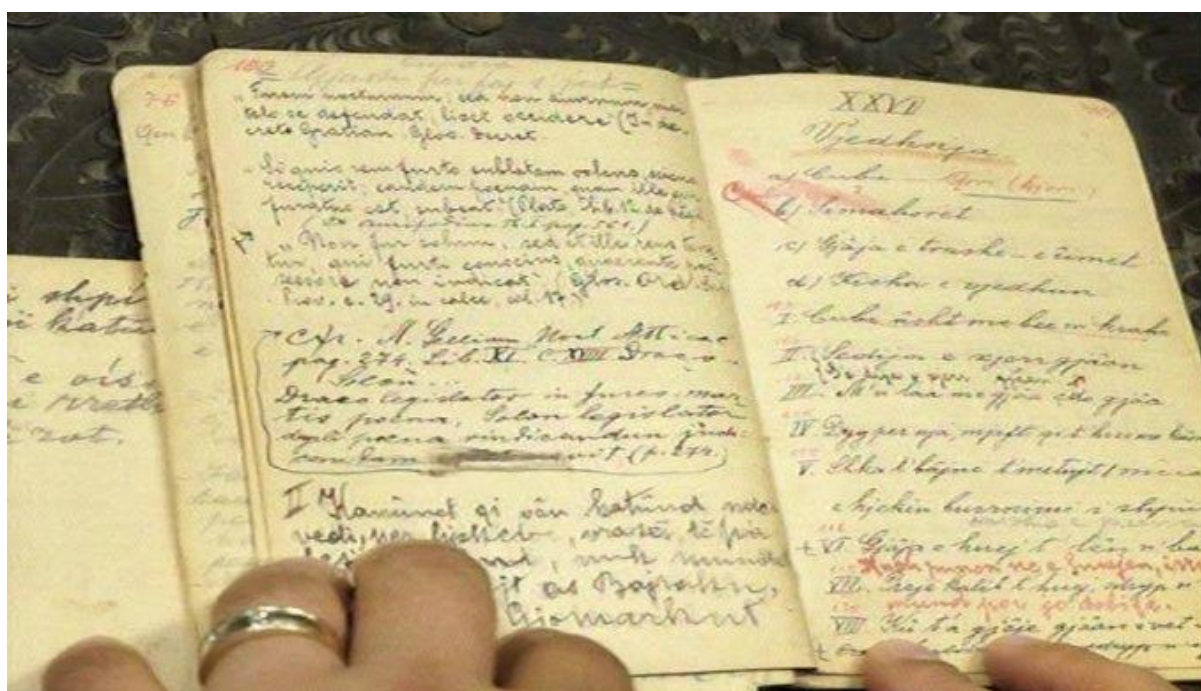
¹ קישור:

חומר רקע למורה – שיעור 2

הקנון

הקנון, כך טוען הסופר והמשורר האלבני איסמאיל קאדרה, הוא קובץ חוקים עתיק שרואה באורח שווה מעמד לאלוהים. "מראשיתו ועד אחריתו שייך ביתו של האלבני לאלוהים ולאורח".

הקנון הוא מערכת של חוקים אלבניים מסורתיים, שהועבר בעיקר בעל פה, והועלה על הכתב רק במאה ה-18. ישנו רק קנון אחד מאז העת העתיקה, אשר בדרך כלל מכונה "הקנון של לק", וממנו התפתחו עם הזמן שש גרסאות אשר מסווגות לפי האזור, האישיות ותקופת מקורן: הקנון הישן, הקנון של לק דוקג'יני, הקנון של האפיפיור יוליוס ועוד.

מסמך (1) עותק של הקנון בכתב יד עם הערות

עמוד כותרת עותק מודפס של הקנון בנוסח לק דוקג'ני, כולל תמונתו

הקנון של סקנדרבג שקודד לראשונה במאה ה-15 דומה ביותר לקנון של לק דוקג'ני, הידוע ביותר. הקנון של לק דוקג'ני פותח על ידו, הוא שיפר את הניסוח וקודד את החוקים המסורתיים הקיימים. קנון זה היה מקובל בעיקר בצפון אלבניה ומרכזה, וכן באזורים שהיו שייכים בעבר ליוגוסלביה, במקום שקיימת אוכלוסייה אלבנית אתנית גדולה: מונטנגרו, קוסובו ומקדוניה. הסתמכו על הקנון של דוקג'ני עד למאה ה-20, וגם לאחר נפילת השלטון הקומוניסטי בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20.

תרגום פסוקים נבחרים מתוך הקנון:

"כל אדם רואה את עצמו כאדם טוב ואומר לעצמו – אני אדם ישר, כאשר מברכים אותו בשאלה – האם אתה ישר?"

"בית אלבני שייך לאלוהים ולאורחיו [של הבית]"

"הבוגד בחברו שבטח בו, יושמד על ידי כל הכפר... ועל דמו לא תהיה נקמה"

בסה: מסורת של כבוד

ב-1934 כתב הרמן ברנשטיין, שגריר ארצות-הברית באלבניה:

"אין אפליה כנגד יהודים באלבניה, כיוון שאלבניה היא אחת מאותן מדינות נדירות באירופה של היום, שבה לא קיימות דעות קדומות על רקע דתי ושנאה אינה קיימת כלל, למרות שהאלבנים עצמם מתחלקים לשלוש דתות שונות."

הסיוע יוצא הדופן שזכו לו היהודים מקורו בִּבְסָה – קוד "הכבוד" – שמשמש עד היום את הקוד האתי הגבוה ביותר במדינה. בִּבְסָה פירושו "לקיים הבטחה". אדם המקיים את הבְּסָה הוא אדם העומד בדיבורו, אדם שחיינו וחי משפחתו יישמרו בדיברתו. לפי קוד הבסה יש להציל את מי שנזקק להצלה, ללא הבדלי דת, גזע ומין. מי שלא הקפיד להתנהג לפי הקוד היה עלול לבייש את עצמו ואת בני משפחתו ואף להיענש. אלבניה היא המדינה היחידה עם רוב מוסלמי באירופה. היא גם היחידה שגבורתה כמעט נשכחה לחלוטין.

"כל האנשים הם מאלוהים. הבְּסָה קיימת בכל נשמה אלבנית." כך אמרו בעדותם בניהם של האחים וסלי. האחים וסלי קיבלו את אות חסידי אומות העולם על הענקת מחסה לשתי משפחות יהודיות שהגיעו כפליטים מסרביה השכנה. אחיהם רפיק וסלי היה האלבני הראשון שהוכר כחסיד אומות העולם.

יש לראות את העזרה שהושיטו האלבנים ליהודים ולאחרים שנמצאו במצוקה כמנהג של כבוד לאומי. האלבנים יצאו מגדרם להציל יהודים ואף התחרו ביניהם על הזכות להציל. כל זאת ממקור אהבת האנוש ורצון לעזור לבני תמותה הזקוקים לעזרה, גם אם הם בני דת אחרת.

האלבנים מאמינים שהבטחה נוסח ה"בסה" משמעותה להיות "אדם" בעל כבוד וערכים, אדם שבידיו תוכל להפקיד את חייו.

שאלה לדיון

אלבניה, המדינה האירופית היחידה בעלת רוב מוסלמי, הצליחה במקום שבו נכשלו מדינות אירופיות אחרות. רוב רובם של היהודים שהתגוררו בגבולותיה בתקופת הכיבוש הגרמני, יהודים אלבנים ופליטים יהודים ממדינות אחרות, ניצלו, למעט כמה מבני משפחה אחת. למרבה הפלא, מספר היהודים באלבניה בתום מלחמת העולם השנייה היה גדול יותר מאשר בתחילתה. הכיצד?

דוגמא להצלת יהודים באלבניה: האחים חמיד וג'סל וסלי²

"הורינו היו מוסלמים אדוקים והאמינו, כמונו, כי 'כל דפיקה בדלת היא ברכה מאלוהים'. אף פעם לא לקחנו כסף מאורחינו היהודים. כל האנשים הם מאלוהים. הָכָסָה קיימת בכל נשמה אלבנית. אחינו המנוח רפיק היה הראשון באלבניה שהוכר כחסיד אומות העולם מטעם יד ושם. עכשיו קיבלנו שנינו את אותו הכבוד, על כך שהענקנו מחסה למשפחת יוסף בן-יוסף ומשפחת מנדיל. תחת הכיבוש האיטלקי עבד יוסף עבורי [חמיד] בחנות הבגדים שלי, ומשה מנדיל עבד בחנות הצילום של אחי רפיק. שתי המשפחות היהודיות היו משפחות פליטים מיוגוסלביה. עם הכיבוש הגרמני ב-1943 עברו שתי המשפחות היהודיות לגור בבית משפחתנו בקרויה. ג'מל הבריח את ההורים בלילה והובילם במשך שלושים ושש שעות לבית המשפחה. הלבשנו אותם ככפריים. לאחר יומיים העברנו את הילדים לקרויה. במשך היום החבאנו את המבוגרים במערה בהרים ליד הכפר שלנו. הילדים שיחקו עם ילדי הכפר. כל השכנים ידעו שאנחנו נותנים מחסה ליהודים. היו בכפר משפחות נוספות של יהודים שהוסתרו. יום אחד הגרמנים ערכו חיפוש בבתיים וחיפשו רובה שאבד, כאשר לא מצאו ירו בחייל שאיבד אותו. אנחנו הסתרנו את המשפחה היהודית במשך תשעה חודשים עד לשחרור. איבדנו כל קשר עם משפחת בן-יוסף, שעזבו ליוגוסלביה עוד לפני סיום המלחמה, ופחדנו שמא הגרמנים הנסוגים הרגו אותם. לאחר המלחמה עזבה גם משפחת מנדיל לביתם ביוגוסלביה. אחינו רפיק ביקר אותם, אחרי המלחמה, ולקח שיעורי צילום אצל משה. משפחת מנדיל עלתה בסופו של דבר לישראל. ארבע פעמים אנחנו האלבנים פתחנו את דלתות ביתנו. בראשונה ליוונים בזמן הרעב במלחמת העולם הראשונה, לאחר מכן לחיילים האיטלקים שנקלעו למצוקה במדינתנו לאחר שהובסו על ידי האויב, אחר כך ליהודים בזמן הכיבוש הגרמני ולאחרונה גם לפליטים האלבניים מקוסובו שנמלטו מהסרבים. רק היהודים הביעו הכרת תודה."

מתוך התערוכה של צילומי נורמן גרשמן – מוזיאון יד ושם 2009

² לקוח מאתר "יד ושם" <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp>

שיעור 3 – סרט דוקומנטרי "אלבניה ארץ הנשרים" (שיעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

כיצד התאפשרה ההצלה ההמונית באלבניה?

- היהודים המקומיים
- הפליטים תחת הכיבוש האיטלקי
- הפליטים תחת הכיבוש הגרמני
- המפגשים הדרמטיים בין מצילים וניצולים במקומות המסתור

רציונל

הסרט שצולם ב-1993 באלבניה מפגיש ניצולים שעזבו את המדינה שנתיים קודם לכן, עם המצילים ובני משפחותיהם שחיו את הסיפורים כחלק בלתי נפרד מחייהם. הסרט משחזר את רגעי האימה ואת ההחלטות שקיבלו המצילים במצבים קריטיים. העקרונות וערכי המוסר בתרבות האלבנית שנלמדו בשיעור הקודם באים לידי ביטוי בעדויות המגוונות המתועדות בסרט. הכרת התודה משני הצדדים היא ערך נוסף וחשוב לא פחות.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

השוואה והסקת מסקנות

מציאת הדומה והשונה בדרכי פעולות ההצלה והסקת מסקנות לגבי מורכבותם.

טיעון

האם נמצאה הלימה בין הערכים והקודים התרבותיים לבין התגובות והמעשים?

העלאת נקודות מבט שונות

הפער בין הדימוי המוכר לי על מוסלמים ובין המתגלה בסרט.

הערות למורה:

- יש להקרין מתוך הסרט את הקטעים המרכזיים הכוללים רקע הסטורי
- יש לקחת בחשבון שאורך ההקרנה הוא חצי שעה בלבד ולפיכך לבחור מראש את הקטעים על מפגשים בין מצילים וניצולים.
- יש להקדיש זמן לתגובות התלמידים בשל העומס הרגשי המתואר במפגשים.

הסרט צולם באלבניה כשנתיים לאחר שיהודי אלבניה שנותרו בה אחרי המלחמה, עלו לישראל.

הסרט מתאר את החיים הפשוטים שמאפיינים עדיין את אלבניה, ואת אופיו של העם האלבני על גווניו השונים.

הבמאי מפגיש ניצולים שכבר עזבו את אלבניה עם מציליהם ומשחזר את פעולות ההצלה כפי שהיו בתקופת המלחמה.

הסרט מתאר את החיים באלבניה בתקופת השלטון הקומוניסטי, את ההתארגנות לעלייה לישראל ואת ההשתלבות בשנים הראשונות.

שיעור 4 – הצלת יהודים באלבניה בשנים 1939-1944 (שיעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

1. באילו דרכים פעלו המתנגדים לשלטון הנאצי ברחבי העולם?

- האם הצלת יהודים על ידי אוכלוסייה מוסלמית היא תופעה יוצאת דופן?
- האם יש מאפייני אישיות לפיהם ניתן להכריז על מציל כחסיד אומות העולם?
- באילו דרכים פעלו בדרך כלל המצילים באירופה? האם גם באלבניה פעלו כך?

2. התנגדות מזויינת לנאצים

- פעילות יהודית בתקופת המלחמה במחתרת האלבנית

רציונל

הסיפור האלבני הוא סיפור הצלה של פרטים ושל אומה שלמה. מרבית היהודים אשר מצאו בה מחסה החל מ-1938 ועד תום המלחמה ב-1944 ניצלו הודות לערכים של מוסר, אהבת האדם באשר הוא ואחריות לחיי האחר, המאפיינים את תושביה שמרבייתם מוסלמים. הניצולים עזבו עם השחרור את אלבניה וחזרו למדינותיהם. מרביתם עלו לישראל, והיו שהגרו לארצות אחרות. באלבניה נותרו כ-200 מאזרחי היהודים. המדינה חוותה 50 שנות שלטון קומוניסטי עריץ אשר בודד אותה מן העולם. סיפורי הצלת יהודים במדינה זו פרצו בסערה החוצה לפני עשורים אחדים ומן הראוי שנחקור אותם ונעמיק בהם.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

הערה דידקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים ציטוט משפט ומבחר תמונות, להעלות נקודות מבט ולסכם במשותף.

הצדקת הידע והערכות

מתוך תערוכת הצילום של גרשמן ביד ושם:

"אבי נהג לומר כדי שהגרמנים יוכלו להרוג את אורחינו היהודים היה עליהם להרוג את בני משפחתי קודם."
מירושה קאדיו בת לבאסים ואיישה קאדיו חסידי אומות העולם

"למה אבי הציל זר וסיכן את חייו ואת כל הכפר? אבי היה מוסלמי אדוק, הוא האמין כי להציל חיים משמעו מקום מובטח בגן-עדן."
מפי אינואר עלי שק'אר בנו של עלי שק'אר פאשקאי חסיד אומות העולם

"כמוסלמים מאמינים אנחנו סיפקנו הגנה והומניזם ליהודים. למה? בסה, חברות והקוראן הקדוש. זוהי דמותו של אבי, שאני נוצר בליבי."
מפי סאזאן חוג'ה בנו של נורו חוג'ה חסיד אומות העולם

חיים בצל האיום הנאצי התנהלו כשגרה: חגיגת יום הולדת, מפגשים משפחתיים, מפגשים חברתיים, חתונות וכדומה.

תמונה (5) החתונה של פורטונה ויצחק יקואל, ניצולי שואה, טיראנה, אלבניה, 1943

תמונה (6) גברא מנדיל חוגג עם משפחתו יום הולדת 4 בדירת המסתור

תמונה (7) משפחת פילקו מחוץ לבית המסתור

התנגדות מזויינת לנאצים

- החלטת משפחת ארדיטי שלא להסתתר בשקודר תוך כדי הצטרפותו של דריו לתנועה האנטי-פשיסטית האלבנית
- החלטת ברטה ראובן, פרטיזנית יהודיה, לנוע בין הכפרים ולהסתתר מפני הגרמנים

תמונה (8) דריו ארדיטי

תמונה (9) ברטה ראובן זנוני

חומר רקע למורה – שיעור 4

חסידי אומות העולם

הגדרת חסיד אומות העולם על פי אתר "יד ושם":³

המונח "חסידי אומות העולם" נלקח מתוך המסורת היהודית. בספרות חז"ל השתמשו במונח כדי לתאר לא-יהודי אשר בא לעזרתם של יהודים בעת צרה או מי שמכבדים את שבע מצוות בני נוח, ובהן האיסור על שפיכות דמים. חוק יד ושם עשה שימוש במונח קיים ויצק לתוכו משמעות נוספת. החוק הגדיר את חסידי אומות העולם כמי שלא רק שסייעו ליהודים אלא שתוך כדי כך גם סיכנו את חייהם. תנאי זה הפך להיות קריטריון בסיסי להענקת התואר.

יחסה של רוב האוכלוסייה המקומית ליהודים בתקופת השואה היה נגוע באדישות או בעוינות. רוב האנשים צפו כיצד שכניהם זה מכבר הוצאו מבתיהם, נשלחו או נרצחו במקום; חלקם שיתפו פעולה עם הרוצחים; רבים יצאו נשכרים משוד רכושם של היהודים. אולם בעולם של פשיטת רגל מוסרית וערכית, היה גם מיעוט קטן של אנשים אשר אזרו אומץ יוצא דופן כדי לשמור על ערכי המוסר שלהם – אלו הם חסידי אומות העולם. הם עמדו בניגוד מוחלט לזרם המרכזי של אדישות ועוינות שהיה שכיח בזמן השואה. בניגוד לסובבים אותם, מצילים אלו ראו ביהודים בני אדם וסברו שיש להם מחויבות מוסרית כלפיהם.

רוב המצילים היו בתחילה עומדים מן הצד, כמו האנשים בסביבתם. במקרים רבים חל המפנה כאשר למדו על גירוש ורצח היהודים. הם עמדו מנגד בזמן שזכויותיהם של היהודים נשללו ורכושם הוחרם, אך היה "קו" אותו לא היו מוכנים לחצות - רגע מסוים שבו החליטו לפעול. בניגוד לאחרים, הם לא היו מוכנים להישאר אדישים ולהמשיך להתקרנף לנוכח ההקצנה של הצעדים נגד היהודים. במקרים רבים היו אלו היהודים שפנו ללא-יהודים כדי לקבל עזרה. חשוב לזכור, שהיו אלה לא רק המצילים שהפגינו תושייה ואומץ לב, אלא גם היהודים אשר נאבקו בכל דרך על מנת לשרוד. וולפגאנג בנץ, שחקר בהרחבה את הצלת היהודים בזמן השואה, כתב שלמשמע סיפורי ההצלה הניצולים עלולים להצטייר כמושא להצלה ולחסדו של המציל, ואולם "הניסיון לשרוד במסתור היה, לפני הכול, עמידה עצמית איתנה והפגנת התנגדות יהודית נגד המשטר הנאצי. רק מעטים הצליחו בהתנגדות זו".

כשהיהודים התדפקו על דלתותיהם, העומדים מהצד נאלצו לקבל החלטה מידית. בדרך כלל הייתה זו מחווה אנושית אינסטינקטיבית אשר נעשתה מתוך דחף רגעי, ושאוּלִי רק מאוחר יותר הבשילה להחלטה מוסרית. לעתים היה זה תהליך הדרגתי שבו מעורבותם של המצילים בעזרה ליהודים הנרדפים עלתה בהדרגה עם הזמן. ההסכמה לתת מסתור בעת פשיטות או מעצרים – מתן מקלט זמני ליום או יומיים עד אשר ימצא מקום אחר – התארכו להצלה שנמשכה חודשים ואף שנים.

ה'מחיר' שמצילים שילמו על מעשיהם היה שונה ממדינה למדינה. במזרח אירופה הגרמנים הוציאו להורג לא רק את מי שהסתירו יהודים, אלא גם את בני משפחותיהם. בכל מקום נתלו הודעות אשר הזהירו את

³ לקוח מאתר "יד ושם" <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp> (22/08/2016)

האוכלוסייה המקומית לבל תסייע ליהודים. באופן כללי, הענישה במערב אירופה הייתה קשה פחות, אף כי גם שם התוצאות יכלו להיות טרגיות. אחדים מחסידי אומות העולם במערב אירופה נאסרו ונשלחו למחנות ונספו שם. יתרה מזו, לנוכח האכזריות שבה נרדפו היהודים, והנחישות של רודפיהם לצוד אותם עד האחרון, אין ספק שאנשים פחדו שאם יסייעו לנרדפים, יפלו גם הם קרבן לאותה ברוטליות. בעקבות זאת, חיו המצילים והניצולים בחד מתמיד מחשש שייתפסו. מעליהם ריחפה הסכנה של הלשנה או הסגרה מצד שכנים או משתפי פעולה. כל אלה הקשו עוד יותר על אנשים רגילים להפך את המוסכמות והכללים. אלו שבחרו להסתיר יהודים נאלצו להקריב את חייהם היומיומיים ולקיים אורח חיים מחתרתי – פעמים רבות בניגוד לנורמות המקובלות של החברה שבה חיו, ולחיות תחת פחד ואימה מפני הלשנה והסגרה.

רוב המצילים היו אנשים מן השורה. חלקם פעלו מתוך הכרה פוליטית, אידאולוגית או דתית. אחרים לא היו אידאליסטים, אלא אנשים פשוטים שגורלו של האחר נגע ללבם. במקרים רבים הם לא תכננו להפוך למצילים, ולא היו מוכנים כלל לרגע שבו יצטרכו לקבל החלטה כה מרחיקת לכת. האנושיות המובנת מאליה של אנשים אלה צריכה לשמש לנו לדוגמה.

עד היום הכיר יד ושם בחסידים מ-44 מדינות ולאומים. מדובר בקבוצה מגוונת: יש בה נוצרים מכל הכנסיות והכיתות, מוסלמים, ואנשים חילוניים; גברים ונשים מכל הגילאים. החסידים באים מכל השכבות החברתיות – משכילים ואיכרים חסרי השכלה, אנשי ציבור לצד אנשים משולי החברה, עירוניים ואיכרים מכל קצוות אירופה, מכל המקצועות – מרצים באוניברסיטאות, מורים, רופאים, אנשי כמורה, נזירות, דיפלומטים, פועלים קשי-יום, משרתים, לוחמי מחתרת, אנשי משטרה, איכרים, דייגים, מנהל גן חיות, בעל קרקס ורבים אחרים. עד סוף שנת 2015 זכו בתואר 'חסיד אומות העולם' יותר מ-26,000 איש.

חוקרים ניסו לאפיין את החסידים ולזהות מיהם אלו שסביר יותר שיושיטו את ידם לעזור ליהודים או לאנשים נרדפים. חלקם טוענים שהחסידים הם קבוצה מגוונת של אנשים, אשר הדבר היחיד המשותף להם הוא אנושיותם ואומץ הלב אשר הפגינו בכך שעמדו על ערכי המוסר שלהם. סמואל אולינר ופרל אולינר הגדירו אישיות אלטרואיסטית. על ידי השוואה והנגדה בין מצילים לבין העומדים מהצד בזמן השואה, הם הצביעו על כך שמי שבחרו להתערב, התאפיינו בתכונות אופי של אמפתיה ותחושה של חיבור לזולתם. נחמה טק שחקרה מקרי הצלה רבים, מצאה שרבים מבין המצילים היו אינדיבידואלים שהיה בדמותם משהו שהעמיד אותם בשולי החברה. העצמאות שהפגינו אפשרה להם לפעול בניגוד למוסכמות ולאמונות המקובלות.

בזמן השואה מי שעמדו מנגד היו הכלל, ואילו החסידים היו היוצאים מן הכלל. אך דווקא המיעוט הזה מלמד אותנו שתמיד קיים, במידה זו או אחרת, חופש בחירה, גם אם נדרש אומץ בלתי רגיל כדי לממש אותו. הצלת יהודים לא הייתה בלתי אפשרית, אך המחיר יכול היה להיות גבוה מאוד, וההחלטה לשלמו אינה מובנת מאליה אלא דרשה תעצומות נפש גדולות ביותר.

העזרה שניתנה ליהודים הייתה בדרגות שונות: היו שנתנו מזון ליהודים, תחבו תפוח לכיסם או השאירו אוכל במקום שבו יעברו יהודים בדרכם לעבודה; אחרים הובילו את היהודים אל אנשים שיוכלו לעזור להם; חלק הסתירו יהודים ללילה אחד וביקשו שיעזבו למחרת; רק מעטים לקחו על עצמם את מלוא האחריות על הישרדותם של היהודים. האחרונים, הם בעיקר אלו הנקראים "חסיד אומות העולם".

הדרכים העיקריות שבהם סייעו חסידי אומות העולם:

הסתרת יהודים בבתי המצילים או בחוותם – באזורים הכפריים של מזרח אירופה נחפרו מסתורים או בונקרים מתחת לבתים, לרפתות ולאסמים שבהם יכלו היהודים להיות נסתרים מן העין. יהודים הוחבאו בעליות גג, במקומות מסתור ביער ובכל מקום אחר שיכול היה לספק מחסה ומסתור, כגון בתי קברות, ואפילו תעלות ביוב וכלובים בגן החיות. בנוסף לסכנת המוות שריחפה מעל ראשיהם של היהודים, התנאים הפיסיים במקומות אלו היו קשים מנשוא. המסתתרים חיו בצפיפות, בחושך ובקור. גם המצילים חיו תחת אימה מפני גילוי. הם דאגו לספק מזון למסתתרים - משימה לא פשוטה עבור משפחות עניות במיוחד בתקופת מלחמה, ונדרשו לפנות את ההפרשות של המסתתרים. לפעמים הציגו את היהודים בתור לא-יהודים, קרובים של המצילים או ילדים מאומצים. יהודים גם הוסתרו בדירות מסתור בערים; ילדים הושארו במנזרים שם הנזירות הסתירו את זהותם האמתית. במערב אירופה הסתתרו יהודים בעיקר בבתיים, חוות ומנזרים.

המצאת מסמכים מזויפים וזהויות בדויות – על מנת שיהודים יוכלו לאמץ זהות לא-יהודית הם נזקקו למסמכים מזויפים ובעזרה כדי לשרוד תחת זהות בדויה. במקרים אלו, המצילים היו זי"פנים או פקידים אשר הנפיקו מסמכים מזויפים, אנשי כמורה שזייפו תעודות הטבלה, וכן דיפלומטים זרים אשר הנפיקו אשרות (ויזות), דרכונים או תעודות חסות בניגוד למדיניות של מדינותיהם. בשלהי 1944 הנפיקו דיפלומטים בבודפשט ניירות הגנה ותלו את דגלי מדינותיהם על בתים שלמים, כדי לקחת יהודים תחת חסותם הדיפלומטית. מצילים גרמנים, כמו אוסקר שינדלר, נעזרו בתירוצים והולילו שולל במטרה להגן על העובדים שלהם מפני גירוש, בטענה שהיהודים היו נחוצים למאמץ המלחמתי הגרמני.

הברחה וסיוע לבריחתם של יהודים – היו מצילים שסייעו ליהודים לצאת מאזורים מסוכנים במיוחד ולברוח לאזור מסוכן פחות. הברחת יהודים מתוך גטאות ובתי כלא, סיוע בחציית גבולות אל מדינות שלא נכבשו על ידי הגרמנים, כמו למשל אל שווייץ הנטרלית, אל אזורים בשליטת האיטלקים מהם לא גורשו יהודים או להונגריה, לפני הכיבוש הגרמני במרץ 1944.

הצלת ילדים – הורים עמדו בפני דילמות מייסרות אם להיפרד מילדיהם ולמסור אותם לזרועות זרים, בתקווה שכך יגברו סיכוייהם של הילדים לשרוד. בחלק מהמקרים אימצו משפחות או מנזרים ילדים שנמסרו לאחר שהוריהם נרצחו. במקרים רבים בחרו משפחות לקחת ילד ולהסתירו. במדינות שונות, ובעיקר בפולין, בלגיה, הולנד וצרפת, היו ארגוני מחתרת אשר מצאו בתים עבור הילדים, סייעו בכספים, במזון ובאמצעים רפואיים ווידאו שהילדים יטופלו כראוי.

עד היום⁴ הוכרו 75 חסידי אומות עולם אלבנים, ביניהם שניים תושבי קוסובו.

מוסלמים לא היו יוצאים מן הכלל בהקשר של הצלת יהודים ואחרים מלפיתת הנאצים. רוברט סטלוף, היסטוריון וחוקר, מתאר בספרו "בין צלב הקרס לסהרה" ערבים ומוסלמים רבים שפעלו כך תוך סיכון חייהם. הוא ערך מחקר רב-היקף בעת ששהה ארבע שנים באפריקה ותיעד פעולות אצילות של אותם יחידים שהונעו על ידי אמונתם באסלאם, וייצגו את האמת בהגנה על הנרדפים והחלשים אל מול עריצות הרוע. ניתן למוצאם

⁴ נכון ל-1 בינואר 2016

ביוון, טורקיה, צרפת, בוסניה, אלג'יר, מרוקו, טוניס ועוד. גם אברהם קופר, דיקן מרכז ויזנטל, יעץ לכלול את פועלם של מוסלמים שהאמינו בצדק חברתי והצילו חיי לא מוסלמים "כחלק מהזיכרון הקולקטיבי, הן היהודי והן המוסלמי-ערבי". הדברים הללו נכללים בחוברת שערכו פיאז מוגהל ואסמונד רוזן אודות פועלם של מוסלמים חסידי אומות העולם. כותרת המשנה שלה מכילה ציטוט פסוק חשוב מהקוראן: "כל המציל נפש אחת מציל את האנושות כולה."

דוגמאות לסיפורי הצלה של אלבנים

סיפורו של חסיד אומות עולם ארסלן מוסטפה רזניקי⁵

במלחמת העולם השנייה גויס ד"ר חיים אברבנאל, רופא מהעיר ביטולה שבמקדוניה, לצבא יוגוסלביה. היחידה שלו הוצבה בקוסובו, וכאשר פרצה מגיפת טיפוס, ד"ר אברבנאל נקרא לטפל בחולים, ביניהם חברים במשפחת רזניקי, משפחה של מוסלמים אלבנים. ארסלן רזניקי היה אסיר תודה לד"ר אברבנאל שריפא את בנו מוסטפה, והוא שמר על קשר חם עם הרופא הצבאי. באפריל 1941 פלשו צבאות גרמניה הנאצית ליוגוסלביה, המדינה נחצתה, וקוסובו הפכה לחלק מסרביה, שהייתה תחת שלטון צבאי גרמני. בעקבות הפלישה נלקחה יחידתו הצבאית של אברבנאל בשבי הגרמני. כאשר שמע רזניקי שהרופא נלקח בשבי, הוא

ארסלן מוסטפה רזניקי

החל לחפש דרכים לעזור לו. ארסלן ובנו עטו בגדים אלבניים מסורתיים והבריחו את עצמם לתוך מחנה השבויים. הם הגיעו לאזור שבו החזיקו בשבויים היהודים, מצאו את ד"ר אברבנאל וביקשו ממנו ללבוש סט נוסף של בגדים אלבניים שהם הביאו עמם. כך הצליחו לצאת מהמחנה. הם לקחו את אברבנאל לביתם, שם נשאר עד שהייתה לו אפשרות לחזור למשפחתו בסקופיה. רזניקי ליווה אותו בתחילת מסעו הביתה כדי לדאוג לביטחונו.

חיים אברבנאל, אשתו ברטה וילדיהם הצליחו להתחמק מהגירוש ממקדוניה ושרדו את השואה, אך הן חיים והן ברטה איבדו את הוריהם, וכל אחד מהם איבד את ששת אחיו ואחיותיו ומשפחותיהם.

לאחר המלחמה מונה ד"ר אברבנאל למנהל בית החולים בעיר ביטולה (מונסטיר), שם הושמדה הקהילה היהודית על ידי גירושם. נכדתם רחל זוכרת ביקורים של משפחת רזניקי בביטולה. סבתה הייתה מכינה אוכל מיוחד, והביקורים היו אירועים חגיגיים ובלתי נשכחים.

בשנת 1963 נפלה על משפחת אברבנאל טרגדיה נוספת, ושניים מילדיהם נהרגו ברעידת אדמה בסקופיה. ד"ר אברבנאל ואשתו לקחו את נכדתם המיוותמת בת השבע, רחל, עלו לישראל וגידלו אותה. במשך כל

⁵ לקוח מאתר "יד ושם" <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp>

ילדותה היו מספרים לרחל סיפורים משפחתיים על הינצלו של סבה בידי רזניקי. בעקבות מותם של סביה ב-1981 (ברטה) ו-1984 (חיים), רחל נסעה למקדוניה והחלה לחקור את ההיסטוריה של משפחתה. ב-2007 היא פנתה ליד ושם וביקשה שיכירו במציל של סבה כאיש חסיד אומות העולם.

ב-12 בפברואר, 2008 הוכר ארסלן מוסטפה רזניקי כחסיד אומות העולם על ידי 'יד ושם'.

דסטן ולימה באלה⁶

לימה באלה

"כל בני הכפר היו מוסלמים. אנחנו הענקנו מחסה לילדי האלוהים ובכך קיימנו את הבטחה. נולדתי ב-1910. ב-1943, בזמן צום הרמדאן, הגיעו שבעה-עשר אנשים מטיראנה לכפר שלנו, שאן ג'ארגה, כולם ברחו מהגרמנים. בתחילה לא ידעתי שהם היו יהודים. פיזרנו אותם בין הכפריים. אנחנו הבאנו אלינו את שלושת האחים למשפחת לזר. היינו עניים - אפילו שולחן אוכל לא היה לנו - אך מעולם לא הרשינו להם לשלם עבור מזון ומחסה. אני עצמי הייתי כורת עצים ביער ושואב מים. ירקות גידלנו בגינתנו, כך שהיה לנו די אוכל. היהודים הסתתרו בכפר במשך חמישה-עשר חודשים. הם התלבשו ככפריים מקומיים כדי להידמות לנו. אפילו המשטרה המקומית ידעה על כך שאנחנו מסתירים יהודים. אני זוכר שהם דיברו בשפות שונות. בדצמבר 1944 הם עזבו לפרישטינה, שם עזר להם אחיין שלנו, שהיה פרטיזן. מאותו רגע איבדנו כל קשר עם האחים לזר. ב-1990, ארבעים וחמש שנה לאחר המלחמה, שלמה ומרדכי לזר יצרו עמנו קשר מישראל."

⁶ לקוח מאתר "יד ושם" <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp>

ההתנגדות היהודית

בראשית 1944 פרסם הגסטפו בא' הודעה שקראה לזרים, כלומר ליהודים, לבוא ולהתפקד במפקדת הגסטפו. מקצת הפליטים בטיראנה, למשל, החליטו לברוח ולהצטרף לפרטיזנים, ואילו אחרים הלכו להתפקד כנדרש ובתעודותיהם נרשמה המילה "יהודי".

מתוך פנקס הקהילות, עמ' 421

שתי דוגמאות להצטרפות של יהודים אלבנים להתנגדות הן דריו ארדיטי וברטה ראובן זמני.

משפחת ארדיטי

המקרה של משפחת ארדיטי הוא אחד השנויים במחלוקת בנוגע ליחסם של האלבנים ליהודים בזמן מלחמת העולם השנייה. דריו ארדיטי ומשפחתו התגוררו בשקודר. הסבל שנגרם לבני המשפחה, שלפי עדויות מסויימות היו מעורבים בו אלבנים, גורם לחוקרים לנהוג בזהירות לפני שהם משמיעים הצהרות כוללניות ששום יהודי לא איבד את חייו באלבניה במהלך המלחמה.

למשפחת ארדיטי, שהתגוררה כתושבי קבע באלבניה מ-1918, לא היה אותו מזל כמו לשאר יהודי אלבניה: האב יצחק, אשתו לונה, שלושת בניהם לאון, דריו והוגו, ובתם לוציה. בני המשפחה היו מזוהים עם התנועה האנטי-פשיסטית האלבנית, וגורלם היה כגורל רבים מחבריהם – כל בני המשפחה נעצרו בשקודר בנובמבר 1944 ונשלחו לפרישטינה. יהדותם נתגלתה רק לאחר המעצר. גורלם לא נודע. מתוך משפחה זו רק האב יצחק חזר מפרישטינה. אחד הבנים, מויסה ארדיטי שהיה נשוי בזמן פרוץ המלחמה התגורר עם משפחתו בטיראנה, שם הוסתרו על ידי וסיל וכריסטינה קונה ובכך ניצלו. בני הזוג קונה הוכרזו כחסידי אומות העולם. לעומתם, בני משפחת ארדיטי שנשארו בשקודר סירבו באופן מוחלט להיענות לשכניהם שהפצירו לתת להם מחסה. הם ציפו שלא יאונה להם כל רע. מקרים של סירוב להכנס למסתור מוכרים גם מהעיר ולורה, בה חיו רבים מיהודי אלבניה.

לדריו הוענק ב-1980 התואר "קרבן המאבק לשחרורו הלאומי של העם האלבני".

"...דריו ארדיטי הוכר כקדוש מעונה, אף שלא הצטרף לשום יחידה פרטיזנית. ניתן להניח שמשפחת ארדיטי תמכה בתנועה האנטי-פשיסטית, שבית המשפחה היה יכול לשמש כבסיס אנטי-פשיסטי, או שהמשפחה כנראה הציעה סיוע כספי-חומרי ולכן קיבלו טיפול מובדל."

אלבנים ויהודים, עמ' 357 (מתורגם מאנגלית)

מתוך דבריה של שרה ארדיטי, אשת אחיינו של דריו:

"לאבי המשפחה היו שני בתי מרקחת בשקודר, ולא אחת חילק תרופות חינם לתושבים. הצטרפותם לתנועה האנטי-פשיסטית נבעה מרצונם לסייע במיגור הגרמנים מאלבניה. המשפחה הייתה מוערכת מאוד ונטמעה היטב בחיי העיר שקודר. עם זאת, מעולם לא הסתירו את יהדותם ולא התבוללו. הם סירבו בתוקף להסתתר מפני הנאצים, כי ראו עצמם כשווים בני שווים ולא שמו לבם להפצרות שכניהם. גזענות לא הייתה באלבניה. לפיכך, הם סירבו להתבונן לעבר הסכנה שארבה בפתח. אני סבורה, בדיעבד שאפשר היה למנוע את האסון שקרה להם."

ברטה ראובן זנוני

"ברטה ראובן היתה אלבנית יהודיה שהצטרפה לפרטיזנים. היא הצליחה לחמוק מהנאצים על ידי תנועה מתמדת בין הכפרים האלבנים."

לקוח ומתורגם משיחה באנגלית עם פרטיט זורבה, 01.08.2016

סיכום

אירועי השואה והזיכרונות האישיים והקולקטיביים מתקופה חשוכה זו אמורים לחדד לנו את החושים כבני אדם. הטראומה שחווינו כאומה יכולה להעצים את הזדהותינו לנוכח אירועים של סבל ואסון אצל עמים אחרים גם היום. אם נזדהה עם סבלם של אחרים נוכל לפעול כמידת יכולתנו לעזור להם, בעיקר במצבים של חוסר אונים.

סיפוריהם של מוסלמים בהצלת יהודים בשואה יכולים לעודד התלכדות חברתית, ולשמש דוגמה לאפשרות התלכדותן של שתי קבוצות: מוסלמים ויהודים לטובת האנושות באחת התקופות החשוכות בהיסטוריה המודרנית.

נספח 1: המלצות למורה להערכת התלמידים

1. מבחן ידע
2. הצעה לנושאים לעבודה/מטלה:
 - א. עיין באלבום התמונות בנספח מס' 5. בחר 5 תמונות שונות המייצגות עבורך את הנושאים שלמדת ביחידה זו. הסבר בכל תמונה מה היא מייצגת וכיצד היא מתקשרת לנושא היחידה הכללי (חלקה של אלבניה בהצלת יהודים בשואה).
 - ב. הסבר על רקע הצפיה בסרט (שיעור 3) ושיעורים 2 ו-4 כיצד תאפיין את התנהלותו של העם האלבני תחת הכיבוש הגרמני.
 - ג. בחר שני חסידי אומות העולם והסבר את הקשר בין מעשיהם להצלת יהודים לבין עקרונות הקנון והבסה.

נספח 2: סקר שביעות רצון תלמיד מהיחידה

נערך בתום תהליך הלמידה

היגד/מידת ההסכמה	מסכים מאוד -5-	מסכים -4-	אדיש -3-	מסכים במידה מועטה -2-	לא מסכים -1-
1. הרחבתי ידיעתי בנושא אלבניה בתקופת השואה	⑤	④	③	②	①
2. הרחבתי מושגי בנושא חסידי אומות עולם	⑤	④	③	②	①
3. למדתי את ערכיו המוסריים של הקנון האלבני והשלכותיו בתקופת השואה	⑤	④	③	②	①
4. הכרתי מאפיינים של העם האלבני	⑤	④	③	②	①
5. למדתי על תרומתה של אלבניה בהצלת יהודים בתקופת השואה	⑤	④	③	②	①
6. לימוד בדרך חוויתית גרם לי לרצות ללמוד יותר על אלבניה	⑤	④	③	②	①
7. הסרט "אלבניה ארץ הנשרים" תרם תרומה מכרעת להבנתי את הנושא	⑤	④	③	②	①
8. עזרי המדיה (סרטים, הקלטות וכו') ביחידה זו תרמו להבנתי את הנושא	⑤	④	③	②	①
9. המורה הצליח להעביר את היחידה באופן ברור ומוכן	⑤	④	③	②	①
10. המורה שהעביר את היחידה גרם להתעניינותי ולרצוני להעמיק ולחקור בנושא	⑤	④	③	②	①

11. על אילו חלקים מהיחידה היית רוצה ללמוד יותר?

נספח 3: סקר שביעות רצון המורה מהיחידה

נערך בתום תהליך הלמידה

היגד/מידת ההסכמה	מסכים מאוד -5-	מסכים -4-	אדיש -3-	מסכים במידה מועטה -2-	לא מסכים -1-
1. היחידה ערוכה באופן נגיש, הגיוני וזורם לתלמיד	⑤	④	③	②	①
2. היחידה ממצה, לדעתי, את עיקרי המסרים והתכנים	⑤	④	③	②	①
3. היחידה מדגישה את ערך ההומניזם	⑤	④	③	②	①
4. היחידה מדגישה את ערך הסובלנות	⑤	④	③	②	①
5. עזרי המדיה (סרט, קלטות וכדומה) סייעו לי בהקניית החומר לתלמידים והעשירו אותו	⑤	④	③	②	①
6. מידת השימוש של התלמידים בעזרי המדיה הייתה (נא לבחור מ-1 – כלל לא השתמשו עד 5 – רבה מאוד)	⑤	④	③	②	①
7. הסרט "אלבניה ארץ הנשרים" תרם תרומה מכרעת להבנתי את הנושא	⑤	④	③	②	①
8. היחידה העשירה את הידע שלי באופן אישי	⑤	④	③	②	①
9. היחידה גרמה לי לרצות להעמיק ולחקור את בנושא	⑤	④	③	②	①
10. מידת התעניינותם של התלמידים בנושא (נא לבחור מ-1 – כלל לא השתמשו עד 5 – רבה מאוד)	⑤	④	③	②	①

11. אילו חלקים מהיחידה יש להרחיב או לצמצם, לדעתך?

12. האם הזמן המוקצה לכל נושא היה מתאים? האם וכיצד היית משנה את חלוקת הנושאים?

נספח 4: בסה – מסורת של כבוד, מתוך אתר יד ושם – סיפורים נוספים של חסידי אומות עולם מאלבניה⁷

נורו חוג'ה

סאזאן חוג'ה ובידו תצלום של אביו נורו חוג'ה

כמוסלמים מאמינים אנחנו סיפקנו הגנה והומניזם ליהודים. למה? בֶּסָה, חברות והקוראן הקדוש. זוהי דמותו של אבי, שאני נוצר בלבי.

אני הבן הבכור של נורו חוג'ה, שהיה מוכר בקהילתנו בוולורה כמורה ומוסלמי אדוק. אני זוכר את הזמנים הקשים כאשר הנאצים התקדמו לוולורה מיוון והיהודים נאלצו להסתתר. אני הייתי בן עשר. היהודים בוולורה, בארט ואלבסון חיו באלבניה מאז 1490, רבים מהם ברחו מינינה ביוון.

אבי הסתיר ארבע משפחות יהודיות, כולם היו חבריו. אני זוכר את דבריו לאלו שהוא הסתיר: "עכשיו אנחנו משפחה אחת.

אתם לא תדעו רע. בניי ואני נגן עליכם מכל סכנה גם במחיר חיינו."

הסתרנו את המשפחות בבונקרים תת-קרקעיים שהתחברו לביתנו הגדול. הם היו שלושה דורות של המשפחות המורחבות של איליה סולומוני ומויסי נגרין, סך הכול שניים-עשר איש. בנוסף היו עוד כמה שאת שמותיהם אינני זוכר. הבונקרים היו מחוברים והיו להם הרבה דרכי מילוט. תפקידי היה להביא אוכל למשפחות בבונקרים ולקנות את המצרכים החיוניים. כל תושבי ולורה היו אנטי-פשיסטים וידעו שהרבה משפחות מסתירות יהודים.

הסיפור סופר מפי סאזאן חוג'ה (בנו של נורו חוג'ה)

ב-21 ביולי 1992 הוכר נורו חוג'ה כחסידי אומות העולם על-ידי יד ושם.

⁷ לקוח מאתר "יד ושם" <http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp>

באסים ואיישה קאדיו

מירושא קאדיו

אבי נהג לומר שכדי שהגרמנים יוכלו להרוג את אורחיו היהודים היה עליהם להרוג את בני משפחתי קודם. גרנו בכפר קאוואיה. ב-1940 משפחתנו הסתירה, למשך זמן קצר, שני יהודים יוונים מפני האיטלקים הפשיסטים. שמם יעקב וסנדרה בטינו, אח ואחות. הם הגיעו אלינו מטיראנה. אביהם נעצר על ידי האיטלקים והועבר למחנה. שנים אחר כך, ב-1944, יעקב וסנדרה מצאו אצלנו מחסה בשנית, הפעם מפני הנאצים. משפחה נוספת הביאה גם היא את הוריהם למחבוא.

סנדרה, יעקב ואני היינו חברים טובים. כולנו ישנו באותו החדר. אני זוכר שעשינו פתח מילוט בסורגים של חלון חדר השינה כדי שהם יוכלו לברוח, אם הגרמנים יגלו שהם מסתתרים אצלנו. כל הזמן עקבנו אחר הפטרולים של

הגרמנים. כאשר החלו הגרמנים לבצע חיפושים מבית לבית אחר היהודים אבי העביר את יעקב וסנדרה לכפר מרוחק יותר. סיפקנו להם את כל צרכיהם עד לשחרור. חגיגה גדולה הייתה אז בקאוואיה. אני זוכר את המברק שקיבלנו מיעקב וסנדרה ואת שמחת השחרור. מהר מאוד הם עזבו לטיראנה ומשם עלו לישראל. יש לי כל כך הרבה מכתבים ותמונות מישראל. ב-1992 הוזמנתי לישראל לקבל, בשם משפחתי, את תואר הכבוד חסידי אומות העולם, ולמשך תקופה שימשתי כיושב ראש עמותת ידידי ישראל האלבנית. שנים אלו היו מלאות בפחד, אבל החברות גברה על הפחד.

הסיפור סופר מפי מירושא קאדיו (בתם של באסים ואיישה קאדיו)

ב-21 ביולי 1992 הוכרו באסים קאדיו ואשתו איישה קאדיו, כחסידי אומות העולם על-ידי יד ושם.

עלי שק'אר פאשקאי

למה אבי הציל זר וסיכן את חייו ואת כל הכפר? אבי היה מוסלמי אדוק, הוא האמין כי להציל חיים משמעו מקום מובטח בגן-עדן.

ביתנו היה בפוקה. אבי היה בעל חנות מרכול למצרכי מזון. זו הייתה חנות יחידה מסוגה באזור. יום אחד הגיע רכב גרמני ובו תשעה-עשר אסירים אלבניים בדרכם לעבודות פרך, ויהודי אחד שגורלו נחרץ למוות. אבי דיבר גרמנית שוטפת והזמין לחנותו את הגרמנים והציע להם אוכל ויין. הוא השקה אותם לשכרה.

בו-זמנית הוא החביא פתק בתוך פלח מלון ונתן אותו ליהודי הצעיר. הפתק הורה לו לקפוץ ולברוח ליערות ולחכות לו בנקודה מסוימת. הנאצים כמובן התרעמו על הבריחה, אך אבי טען שהוא חף מפשע. הם לקחו את אבי לכפר והעמידו אותו מול הקיר, ודרשו לדעת היכן מסתתר היהודי.

ארבע פעמים הם הצמידו אקדח לרקתו. הם גם איימו לשרוף את הכפר אם אבי לא יגלה. אבי לא דיבר ולבסוף הם עזבו. אבי חילץ את הצעיר מהיער והסתיר אותו במשך שנתיים בביתו עד תום המלחמה. שמו של הצעיר הוא יהושע ברוכביץ'. בכפר היו שלושים משפחות, אך אף לא אחת מהן ידעה על כך שאבי הסתיר יהודי. יהושע עדיין בחיים. הוא כיום רופא שיניים וחי במקסיקו.

הסיפור סופר מפי אינואר עלי שק'אר (בנו של עלי שק'אר פאשקאי)

אינואר עלי שק'אר ליד פסלו של הגיבור האלבני הלאומי שקאנדרבג

אודות התערוכה

נורמן ה' גרשמן החל את קריירת הצילום בגיל מאוחר יחסית. הוא למד והושפע מיצירותיהם של הצלמים אנסל אדמס, רומן וישניאק וארנולד ניומן, כמו-כן עבד בהדרכתו של קורנל קאפה, מייסד ומנהל המרכז הבינלאומי לצילום בניו יורק.

במהלך חייו פיתח גרשמן סגנון משלו והתמקד בתצלום דיוקנאות שלהם נתן נופך אישי המדגיש את אופיו המיוחד של המצולם.

נורמן ה' גרשמן

ארבע שנים התמקד גרשמן בצילום משפחות מוסלמיות, שהצילו

יהודים בזמן השואה, נושא המפגיש בין עולמות מנוגדים לכאורה.

יצירותיו של גרשמן נכללות באוספים ציבוריים: המרכז הבינלאומי לצילום ניו-יורק, מוזיאון ברוקלין, ניצולי ניו יורק, מוזיאון אספן לאמנות ובמספר גלריות ברוסיה.

גרשמן מתגורר באספן, קולורדו שם נמצא גם הסטודיו שלו.

נספח 5: אלבום תמונות

קבוצת ניצולים מרחבי אירופה בטיראנה

קבוצת ניצולים יהודים ומציליהם בקרויה

מנדיל – האב (משמאל)

מערת המסתור מתחת לבית משפחת וסילי בקרויה

משפחת פילקו מחוץ לבית המסתור

המלחין מוני אמריליו וניצולים נוספים מרחבי אירופה בטיראנה 1944

משפחת כהן, שעלתה לישראל, ולורה (ולונה), אלבניה, 1939

שתי משפחות יהודיות עם משפחת וסלי, קרויה, אלבניה, 1944

תיק וטלית, טיראנה, אלבניה, 1991

ביתו של ארסלן מוסטפה רזניקי בדוצ'אן (עיר גבול בין קוסובו למקדוניה) שם הוסתרו משפחות יהודיות רבות במהלך השואה.

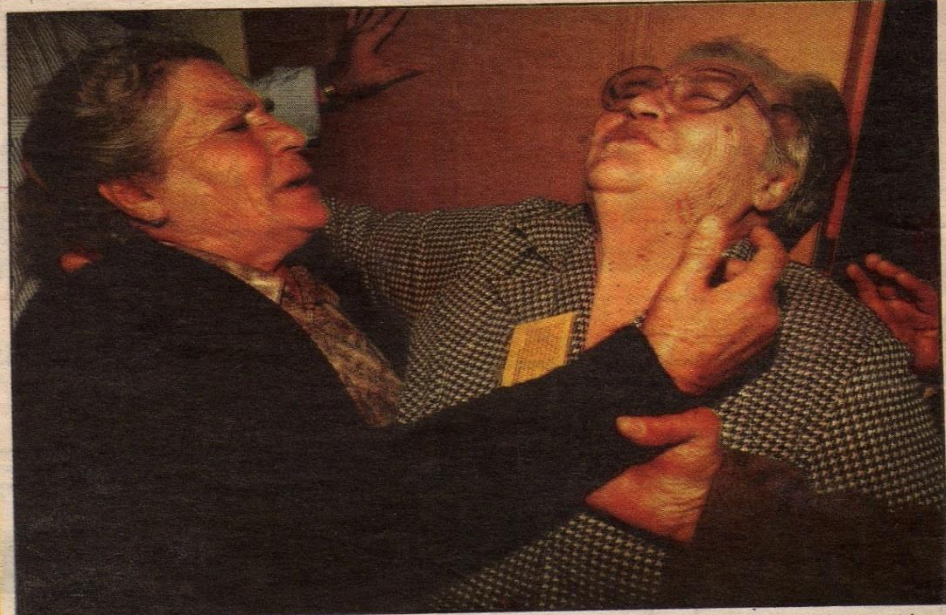

חסיד אומות העולם ארסלן מוסטפה רזניקי

נספח 6: סרט דוקומנטרי "אלבניה ארץ הנשרים" 1993, (59 דקות). במאי: עמי דרוז, עבור הערוץ הראשון (בדיסק המצורף)

נספח 7: הקלטת עדות הניצולים (בדיסק המצורף)

נספח 8: רשימת היהודים באלבניה בסוף מלחה"ע השנייה מתוך הארכיון הלאומי של אלבניה (בדיסק המצורף)

(תצלום: מיכאל קרמר)

רחל (משמאל) וויולטה נפגשות בלוד

לאחר 67 שנים פגשה רחל מחיפה את אחותה מאלבניה

לנסות לעלות ארצה. בעזרת משרד החוץ קיבלה בסופו של תהליך ממושך את אישורי העלייה. ביום שישי, בלוד, היתה רחל שלום חיוורת, צחקה ובכתה מהתרגשות. כבר מבעד לשמשה המפרידה בין מקבלי הפנים לנוסעים הנכנסים הבחינה באחותה, וכי שנפגשו – התחבקו ממושכות, כשהן מתייפחות משמחה.

עובדי משרד הקליטה והשטירות, שהיו עדות למפגש המרגש, לא יכלו להסתיר את רמעותיהם. האחיות פרשו ידיים ונפגשו בחיבוקים ונשיקות. כולם בכי ויר-תן: הבנות, חתניות והנכדים, הישראליים – ואלה שהגיר עו זה עתה מאלבניה. אחר כך לחצו ידיים, בפגישת היכרות ראשונה של משפחה אחת גדולה, שסוף סוף מתאחדת. בינתיים, עד למציאת פתרון טוב יותר, נשלח ויולטה ומשפחתה למרכז הקליטה בבאר שבע. רחל חזרה לחיפה.

מאת יהודית יחזקאלי, כתבת "ידיעות אחרונות" לפני 67 שנים נפרדו האחיות רחל וויולטה, תושבות אלבניה. רחל היתה אז בת 9, ועלתה ארצה. אחותה היתה בת 4. ביום שישי הן שבו ונפגשו בשורה התעופה בלוד, לאחר שוויולטה קיבלה סוף סוף אישור לעלות ארצה.

לנמל בן גוריון הגיעה רחל שלום (76) מחיפה. על פניה ניכרו היטב אותות התרגשות לקראת הפגישה המחודשת עם אחותה, ויולטה קלונימוס (71). את רחל ליוו ילדיה ונכדיה, שבאו לראות כיצד מתגשם חלומה של האסירהסבתא: לראות שוב את אחותה. היא כמעט והפסיקה להאמין שתזכה לכך, שכן השלטונות במדינה זו סירבו כל השנים להתיר לוויולטה לעלות.

בעת מלחמת העולם השנייה התאסלה ויולטה מפחד הנאצים, ואיבדה את זכותה לעלות לישראל. לפני מספר שנים התאלמנה מבעלה המוסלמי, ואז החלה

ידיעות אחרונות, 15.11.1991

חיים בטינו, 93, זקן יהודי אלבניה והמנהיג הרוחני של העדה. לידו עומדת יהודיה שהתאסלמה בתקופת הנאצים. שמה היהודי היה וילטה קולונמוס, ועכשיו קוראים לה מירדס ורדארי

החיבור הערכני ביותר על תולדות יהודי אלבניה הגיע בחשאי לבית התפוצות לפני חודשים אחרים. כתב אותו באיטלקית יוסף יקאל, בן ה-72, שיצא לנצחון ביוון, ומסר אותו לידי שגריר ישראל באתונה. יקאל, שאביו הגיע לאלבניה מיוון, הוא איש יודע שפות, שמתגורר, כמו רוב תושבי טיראנה, בבית וירות מוזנח. שני חדרים, תנור ישן לחימום הבית, ארון, מיטה, ריהוט בסיסי מאוד. מזוהה חבירה בחור פנימי בתוך הבית, צבועה בצבע המשקף, שלא תבלוט.

יקאל העביר באמצעות בכר לארץ כתובות יהודיות, שאסף מן התקופה שלפני '44. בתו, קסניה, אשה חמה, בשנות ה-30 שלה, מצולמת בחיך רחב, שיערה אטוף. היא מודה לאנגלית, נשואה אם לשניים, והיתה רוצה לחיות בקיבוץ. כך סיפרה בהתרגשות לאורח מישראל, תוך שהיא סוחטת לו מיץ לימון טרי. היא גרה בבית, שבחיותו גינה פורחת, מראה בלתי שגרתי באפודיות האלבניות. בכר מספר, שבכתים רבים בטיראנה משותפים השירותים למקלחת ולמטבח.

אחותו של יקאל, ריקסה יוסטוב, מתגוררת בוואלונה, מרחק 150 ק"מ מהבירה. משפחת יום טוב היא אחת משתי המשפחות היהודיות האחרונות בוואלונה. שריד לחיים יהודיים שרחשו שם פעם ניצב בעיר בית בן שתי קומות, שהיה ביתם של ארבעת האחים מטטיו: מתיאו, סלמו, וקנו ודור. עד '45 שכן בקומת הקרקע בית תפילה. היום משמש הבניין ספריה עירונית.

במעלה ההר, בסמוך לאתר בנייה חדש, שוכן בית הקברות היהודי הישן. מלווה של בכר, איש המפלגה הקומוניסטית, חושף בתמונה מצבה, שעליה חרוט סמל מגן דוד. מאז '44 מניחים על הקבר תמונה של הנפטר. את המתים קוברים בבית קברות מקומי משותף לכולם. בשבת נחת בכר בטיראנה, וביום ראשון התייצב אצלו במלון וסילי רפיק. מוסלמי, חסיד אומות העולם, שנתן מחסה במלחמת העולם השנייה לצלם הישראלי גבריאל מנדרל. רפיק קיבל אישור מיוחד לנסוע לישראל, כדי לקבל מולידיה מגד ושמ, וכשחזר סוקר ביקורו בהרצבה בעתונות המקומית. רפיק מסתובב ענוד בגאוה סמל של התאחדות הצלמים בישראל על רש בגורו.

בטיראנה מצביעים על וסילי רפיק כעל דוגמה חיה לאהבת היהודים של האלבנים. מעולם לא נודעה שם אנטישמיות, אבל תמיד זכרו ליהודים, המכונים שם יורעאליס, את יהדותם, והם עצמם שמרו על שמתיהם המקוריים: יום טוב, לויטה, סלומון, כהן. יום אחד, מספר בכר, נסעו ללגיה, עיר צפונית לטיראנה, משום שלרפיק היה גרמה שהיה שם משפחה יהודית אחת. עצרו ברחוב ושאלו אם גרה כאן משפחה יורעאלית. אמרו להם: תיפנו שמאלה, בית שני מימין, קומה א'. וכך הגיעו אל משפחת נגי.

בכר מצא את יהודי אלבניה במקצועות הביניים, רואי חשבון, מורים, מהנדסים, לא עובדי כפיים. במהלך השנים הם שמרו על קשר רופף עם היהדות. לא ידעו עברית, למעט כמה ברכות, לא הגיעו תפילין, אבל צמו כיום כיפור. סדר פסח אחרון חגגו בטיראנה ב'65. עד אז הגיעו מצות מהולל, באמצעות הג'ינט. בשנתיים האחרונות, מאז החלה ההפשרה, למדו הרבה על ישראל משידורי הטלוויזיה האיטלקית.

את סדר הפסח הזה חגגו בטיראנה בבית יעקב ויטלי, יהודי קשיש, יליד יוון. בכר יחד עם עתונאי דובר גרעין קץ הביאו כל אחד חבילת מצות ויין, ונערך סדר בהשתתפות 40 איש. קודם שצולם עם אשתו בחור, הלך ויטלי ושלף טלית מאחד הארגונים והתעטף בה. היחיד שירד לקרוא בתורה היה חיים בטינו, זקן יהודי אלבניה, והמנהיג הרוחני של העדה. בטינו, 93, אמר: אני מדבר לשון עברית, אבל ידע מעט מאוד מלשון הקודש. כשכבר היה שם, באה לבקר אותו אשה אחת בשם מירדס ורדארי, שפעם נקראה בשם אחי. ורדארי היתה יהודיה, שנקראה וילטה קולונמוס. היא הגיעה מיזוגסלביה ב'1920, והתאסלמה מפתח הנאצים במלחמת העולם השנייה. בטינו היה הקשר האחרון שלה ליהדות.

וילטה סיפרה בבכי שיש לה אחות בישראל, והיא בקשר מכתבים איתה, והיתה רוצה לבוא ולהיקבר פה. היא צולמה בסרט וידאו, כשהיא מצטטת את "שמע ישראל", ומסמנת בתנועות ידיים ובצלילים את מה שנשתמר אצל בויכרון מן התנ"ך היהודיים.

בסוף המסע נסע בכר לחפש את קברו של שבתאי צבי. משיח השקר שהתאסלם והוגלה ב'1673 לאלבניה בפקודת השולטן הטורקי ומת שם. לפי המסופר, הוא נקבר על פי בקשתו, ליד מקור מים, במקום המכונה היום ביראט, ועל מצבתו נכתב: מחמד קפוג'י. בכר מצא בביראט קבר ישן, וזקן מוסלמי אחד שאמר, שלפני 50 שנה היה קבור בו צדיק, שהיו עולים אליו לרגל וזורקים לו מטבעות. צילם מה שמצא, חוזר לטיראנה.

יום חמישי, ערב שביעי של פסח כ' ניסן תשנ"א - 4.4.1991

כתב: דורון בכר, ידיעות אחרונות

נספח 10: מקורות וקריאה נוספת

קאדרה, איסמיל (2010). אפריל שבור. הוצאת כתר

הצלת יהודי אלבניה – תערוכה ביד ושם אתר יד ושם (נלקח בתאריך 01/07/2016)

<http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/besa/introduction.asp>

סטלופ, רוברט (2010). בין צלב הקרס לסהרה. תל אביב: הוצאת דביר

מוגהל, פיאז ורוזן, אסמונד (2010). פועלים של מוסלמים חסידי אומות העולם. הוצאת Faith Matters [קישור](#)

באואר, יהודה (1999). "קוסובו – האם יש קשר לשואה? סגירת מעגל". בתוך יד ושם, כתב עת גליון 14 קיץ 1999 עמ' 12–13

ריבלין, ברכה (1998). פנקס הקהילות יוון. ירושלים: הוצאת יד ושם עמ' 414–423

אדיג'ס, יצחק (1994). ילדות במקלט אלבניה. ירושלים: הוצאת יד ושם.

מנדיל, גברא (2001). תמונות בשחור לבן. הרצליה: הוצאת מילוא.

Sinani, Shaban (2014). *Albanians and Jews: the Protection and Salvation*. Naimi publishing.

סיפור של בן ג'ונג'י מתוך: <http://statuscope.co.il/?id=df2b7331> מתי-עם-שלם-מתגייס-להצלתו-של-עם-אחר-אשר-

להתקשרות והזמנת מפגשים:

עמי דרוזד, במאי הסרט "אלבניה ארץ הנשרים": 052-2601631. (בתשלום).

שרה ארדיטי, נציגת משפחת ארדיטי 054-6543504 (בהתנדבות).

ד"ר בארדהיל סאנאג', שגריר אלבניה בישראל. טלפון שגרירות אלבניה בישראל: 03-5465866 (בהתנדבות).